

Problémy formování církevní správy v českých zemích v raném středověku*

DAVID KALHOUS

Počátky českého křesťanství spadají již do 9. století, kdy prameny dosvědčují křty příslušníků elit, první kostely na území Čech i první kněze, přicházející z Moravy i z východofrancké říše.¹ Stabilnější církevní organizace se obvykle spojuje s vlivem řezenského biskupství, které mělo v Praze údajně zřídit neznámo kdy archipresbyteriát. Nicméně jediný soudobý doklad, o který se tato úvaha opírá, nabízí legenda *Crescente fide*, přičemž spojení *maioris Pauli presbyteri* vyznívá dosti nejasně.² Přihlédneme-li k tomu, že Kristián stejně jako anonymní ludmilská legenda *Fuit* píše pouze o knězi Pavlovi, musí veškeré úvahy o existenci pražského archipresbyteriátu vyústit ve skeptický závěr.³

*) Studie vznikla v rámci projektu *Archeologie přemyslovských Čech*, podporovaného GA ČR P405/10/0556.

1) Dušan TŘEŠTÍK, *The Baptism of the Czech Princes in 845 and the Christianization of the Slavs*, *Historica Nova series 2*, 1997, s. 7–59. *Passio s. Vencezlai incipiens verbis Crescente fide christiana: Recensio bavarica*, ed. Josef EMLER, in: FRB 1, Praha 1873, s. 183–190; *Legenda Christiani: Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmille ave eius*, ed. Jaroslav LUDVÍKOVSKÝ, Praha 1978; *Fuit in provincia Boemorum*, ed. Václav CHALOUPECKÝ, in: Týž, *Prameny X. století: Legendy Kristiánovy o sv. Václavu a sv. Ludmile*, Praha 1939 (= *Svatováclavský sborník: Na památku 1000. výročí smrti knížete Václava Svatého 2. Svatováclavská tradice 2*), s. 459–481.

2) *Crescente*, kap. 3, s. 59.

3) *Legenda Christiani*, kap. 3, s. 32; *Fuit*, kap. 3, s. 474. K vývoji církevní správy na území přemyslovského knížectví viz alespoň František HRUBÝ, *Církevní zřízení v Čechách a na Moravě a jeho poměr ke státu*, *Český časopis historický 22*, 1916, s. 17–53, 257–287, 385–421; 23, 1917, s. 38–73; dále srov. Kamil KROFTA, *Kurie a církevní správa zemí českých v době předhusitské*, *Český časopis historický 10*, 1904, s. 15–36, 125–152; Václav NOVOTNÝ, *České dějiny 1/3. Čechy Královské za Přemysla I. a Václava I.*, Praha 1928, s. 60–167, 340–449; Zdeněk FIALA, *Die Organisation der Kirche im Přemyslidenstaat des 10.–13. Jahrhunderts*, in: *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*, red. František Graus – Herbert Ludat, Wiesbaden 1967, s. 133–143; Jaroslav POLC, *Církevní správa v Čechách do poloviny 14. století*, in: *Tisíc let pražského biskupství 973–1973*, Řím 1973, s. 17–60; Josef ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí*, Praha 1997, s. 246–249; Eva DOLEŽALOVÁ – Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Die Erforschung der*

Poslední indicií zůstává později doložená existence sboru kněží pro klášter sv. Jiří.⁴ Obecně se předpokládá, že při šíření křesťanství a církevní organizace bylo klíčové úsilí pražských knížat.⁵ O zakládání kostelů ovšem mnoho zpráv nemáme. Řadu zahajují nejstarší václavské legendy, které vládu Václavovu i jeho předchůdců na knížecím stolci spojují vždy se založením kostela.⁶ Je příznačné, že tyto stavby měly být budovány na přemyslovských hradech na Levém Hradci,⁷ Budči,⁸ Tetíně⁹ a zejména v Praze (Panny Marie,¹⁰ sv. Jiří¹¹ a sv. Víta¹²). Tomu ostatně zdánlivě odpovídají i zprávy nejstarších pramenů, zvláště pak Kosmovo svědectví o Boleslavovi II., jenž měl nechat vystavět dvacet kostelů, jak se dalo v jeho době vyčíst z privilegia pro klášter sv. Jiří.¹³ Tato zpráva navazuje na kapitolu se zmínkou o smrti Boleslava I. (972), kterého kronikář staví do ostrého protikladu k jeho údajně zbožnému synovi, spravedlivému knížeti a podporovateli církve.¹⁴ Uvedenou Kosmovu poznámku (stejně jako zprávy legendistů) musíme tedy spíše počítat k výčtu ctností, které Kosmas spojoval s obrazem ideálního panovníka. Stejně tak číslovka dvacet patrně odkazuje ke středověké číselné symbolice, než aby udávala reálný počet.¹⁵ Podobně jako údaje legendistů také další zprávy spojují kostely zejména s významnými centry přemyslovského knížectví, až s přibývajícím časem přibývá informací také o kostelech mimo ně. Přesto až do konce 12. století převažují zmínky o kostelech, kláštorech, kapitulách nebo komendách, jejichž patronem byl některý z členů knížecí rodiny. Rozhodujícím okamžikem v životě české církve se jeví zřízení biskupství v Praze¹⁶

Entstehung und der Ausprägung des Pfarreinetzes bis zum Beginn der hussitischen Revolution in der tschechischen Geschichtswissenschaft, in: Pfarreien im Mittelalter: Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich, red. Nathalie Kruppa, Göttingen 2008, s. 83–98; Libor JAN, *Die Anfänge der Pfarrorganisation in Böhmen und Mähren*, tamtéž, s. 183–199.

4) Srov. Anežka MERHAUTOVÁ, *Bazilika sv. Jiří na Pražském hradě*, Praha 1966.

5) Tato teze vychází z propojení několika málo pramenných zmínek s tradičním medievistickým diskurzem druhé poloviny 20. století. Novější bádání nicméně problematizuje premisy, ze kterých vychází. Ukazuje, že křesťanství mohlo na dané území pronikat dávno před křtem vládnoucího knížete a bez ohledu na jeho postoj; připomíná, že snaha propojit křest země a křest knížete mohla být motivována zájmem hagiografa jako reprezentanta určité církevní instituce, která měla z úcty ke světci-misionáři svůj prospěch; konečně poukazuje na to, že christianizace sice nabízela knížatům určité výhody, ale že také podpora nových pořádků mohla být velmi riskantním krokem, který v krátkodobé perspektivě mohl ohrozit vládu onoho knížete.

6) Srov. pozn. 7–11.

7) *Legenda Christiani*, kap. 2, s. 20.

8) *Crescente fide*, kap. 1, s. 183; *Legenda Christiani*, kap. 3, s. 28.

9) *Fuit*, kap. 10, s. 470.

10) *Legenda Christiani*, kap. 2, s. 24, výstavbu tohoto kostela spojuje s Bořivojem, zatímco *Crescente fide*, kap. 1, s. 183, se Spytihněvem.

11) *Crescente fide*, kap. 1, s. 183.

12) Tamtéž, kap. 6, s. 186.

13) *Cosmas Pragensis, Chronica Boemorum*, ed. Bertold BRETHOLZ, Berlin 1923 (= MGH SRG N. S. 2), kap. I. 22, s. 42.

14) *Cosmas, Chronica*, kap. I. 21, s. 41–42.

15) Číslovka dvacet mohla označovat celého člověka. K číselné symbolice u Kosmy viz Petr KOPAL, *Kosmas a číselná symbolika*, in: Číslo a jeho symbolika od antiky po renesanci, Brno 2003, s. 87–98.

16) Srov. nápadité řešení Dušana TŘEŠTÍKA, *K založení pražského biskupství v letech 968–976: Pražská a řezenská tradice*, in: Vlast a rodný kraj v díle historika: Sborník prací žáků a přátel věnovaných profesoru Josefu Petráňovi, red. Jaroslav Pánek, Praha 2004, s. 179–196; korekce viz David KALHOUS,

a hned záhy následující založení prvních klášterů u sv. Jiří,¹⁷ v Břevnově¹⁸ a na Ostrově u Davle.¹⁹

Otázkou je, o čem svědčí převažující doklady vazeb církevních fundací k panovnické dynastii. Je samozřejmě možné, že odráží reálný poměr mezi podílem knížecích fundací a založení všech urozených mužů v zemi. Není však ani vyloučeno, že na vině je jednak „vztah k listině“, kterým se odlišovalo prostředí církve a knížecího dvora na straně jedné a velmožů na straně druhé, jednak zacílení soudobých kronikářů, kteří se soustředili pouze na ty fundace, jež měly vazbu k nim samým a k institucím, jež reprezentovali. Kosmas, jehož děje se odehrávaly zejména v okolí Prahy,²⁰ se kromě této oblasti zmínil pouze o několika málo založeních, přičemž jeho primárním cílem bylo nikoli zachytit samotnou fundaci, ale ilustrovat chování tyрана (Bílina),²¹ přiblížit charakter určitého místa odkazem na situaci ve své době (Postoloprty),²² případně náhodně ilustrovat itinerář pražských biskupů (Žerčíněves).²³ Fundace klášterů jej prakticky nezajímaly.²⁴

Podle jiného klíče se rozhodovali pozdější autoři: zatímco Mnich sázavský jako benediktin připomínal historii spřátelených benediktinských opatství (Postoloprty),²⁵ Jarloch oceňoval zejména zakladatelské dílo podporovatele premonstrátů

Záhadné počátky pražského biskupství, in: Evropa a Čechy na konci středověku. Sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi, red. Eva Doležalová – Robert Novotný – Pavel Soukup, Praha 2004, s. 195–208.

17) *Cosmas, Chronica*, kap. I. 22, s. 43–44. Určitý, avšak jenom obtížně datovatelný doklad klášterní paměti nabízí padělaná listina z poloviny 13. století (CDB II, s. 423–425, č. 379), která se však odkazuje pouze do doby Vladislava II., otce abatyše Agnes.

18) Srov. zejména Jiří PRAŽÁK, *Privilegium perpetuum Boleslai*, in: Milénium břevnovského kláštera (993–1993). Sborník statí o jeho významu a postavení v českých dějinách, red. Marie Bláhová – Ivan Hlaváček, Praha 1993, s. 13–24; Josef ŽEMLIČKA, *K hodnověrnosti listiny Jana XV. pro klášter v Břevnově (31. V. 993)*, tamtéž, s. 25–39. Nověji viz polemika Petra KUBÍNA, *Založil břevnovský klášter opravdu sv. Vojtěch?*, in: *Ora et labora*. Vybrané kapitoly z dějin a kultury benediktinského řádu, red. Markéta Jarošová – Radka Lomičková, Praha 2014, s. 27–40; Josef ŠRÁMEK, *Co (ne)víme o raně středověkých dějinách břevnovského kláštera – a jak s tím naložit?*, *Časopis Matice moravské* 134, 2015, s. 215–226, a David KALHOUS, *K otázkám počátků břevnovského kláštera*, tamtéž, s. 207–213.

19) Zdeněk BOHÁČ, *Ostrov. Tisíciletá historie zmařeného kláštera, Jílové u Prahy 1999*; Dušan FOLTÝN, *Celly a proboštví kláštera sv. Jana Křtitele na Ostrově: Zamyšlení nad problematikou benediktinských pobočných domů v raně středověkých Čechách*, in: *Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa*, red. Petr Sommer, Praha 2006, s. 277–289.

20) David KALHOUS, *Mittelpunkte der Herrschaft und Cosmas von Prag. Zum Charakter der Macht des frühmittelalterlichen Fürsten*, in: *Praktische Funktion, gesellschaftliche Bedeutung und symbolischer Sinn der frühgeschichtlichen Zentralorte in Mitteleuropa*, red. Jiří Macháček – Šimon Ungermann, Bonn 2011, s. 670–672.

21) *Cosmas, Chronica*, kap. II. 19, s. 111. Ke Kosmově konceptu nověji Lisa WOLVERTON, *Cosmas of Prague. Narrative, Classicism, Politics*, Washington D. C. 2015, jež v kronice vidí primárně tvrdý odsudek tehdejší politické praxe viděný očima zklamaného starého muže.

22) *Cosmas, Chronica*, kap. I. 13, s. 29.

23) *Cosmas, Chronica*, kap. II. 27, s. 120.

24) Nepodloženost domněnky o Kosmově „povinném“ zájmu o dějiny české církve doložil Josef ŠRÁMEK, *Otazníky nad nejstaršími dějinami břevnovského konventu: Kosmův vztah k českým klášterům, aneb na okraj jeho Kroniky Čechů*, in: *Mladá historie*, red. Jan Stejskal, Olomouc 2008, s. 117–138.

25) *Mnich sázavský*, ed. Josef EMLER, in: FRB 2, Praha 1874, s. 262 a 263.

Jindřicha Zdíka (1126–1150) a nejednou připomněl události v dalších premonstrátských kanoniích (Strahov,²⁶ Milevsko, Dolní Kounice, Louňovice, Teplice, Želiv).

Torzovitost dochovaných informací dokládá ostatně více než přesvědčivě skutečnost, že mnohdy ani u významnějších církevních institucí, klášterů a kapitul nevíme, kdy vznikly: i údaj o obnovení biskupství na Moravě závisí pouze na pozdně středověké tradici, jež sumarizuje zřejmě ne příliš rozsáhlou tradici starší.²⁷ Na nereprezentativnost písemných pramenů konečně ukazuje i jejich konfrontace s dochovanými stavebními a archeologickými památkami, neboť tyto soubory údajů se překrývají pouze v případě těch nejvýznamnějších církevních ústavů.²⁸ Jisté svědectví o kulturním životě české církve přináší jednak velmi pracné kombinace dokládající existenci domácích skriptorií,²⁹ jednak cenné studie, které jsou věnovány středověkým knihovnám.³⁰

Až nápadné je nevelké množství zpráv, jež se týkají Moravy. Kromě třebičského konventu,³¹ kláštera v Hradisku,³² rajhradského proboštství,³³ loucké

26) Jarloch, *Letopis*, ed. Josef EMLER, in: tamtéž, s. 461–516, 462 a jinde – srov. dle rejstříku. Založení zmiňuje Vincencius, *Letopis*, in: tamtéž, s. 410. K těmto dvěma textům viz Anna KERNBACH, *Vincenciova a Jarlochova kronika v kontextu svého vzniku. K dějepisectví přemyslovského období*, Brno 2010.

27) David KALHOUS, *Granum catalogi praesulum Moraviae jako pramen k dějinám Moravy v 10. století?*, *Mediaevalia Historica Bohemica* 11, 2007, s. 23–38.

28) Srov. katalog v práci Anežka MERHAUTOVÁ, *Raně středověká architektura v Čechách*, Praha 1971, a dále v textu.

29) Dalibor HAVEL, *Nejstarší latinské rukopisy a zlomky v Čechách a na Moravě*, Brno 2012 (rukopis habilitace <https://is.muni.cz/do/rect/habilitace/1421/havel/habilitace/> [29. 6. 2013]); Jiří PRAŽÁK, *K existenci strahovského skriptoria*, *Documenta Pragensia* 10/1, 1990, s. 51–58.

30) Jiří PRAŽÁK, *Pozůstatky Strahovské knihovny 12. století*, Strahovská knihovna 5–6, 1970–1971, s. 59–66, případně jeho *Výbor kodikologických a paleografických rozprav a studií*, Praha 2006; Ivan HLAVÁČEK, *Knihy a knihovny v českém středověku. Studie k jejich dějinám do husitství*, Praha 2005; Marie BLÁHOVÁ, *Historická literatura v českých knihovnách přemyslovského období*, in: *Historia docet. Sborník prací k počtě šedesátých narozenin prof. PhDr. Ivana Hlaváčka, CSc.*, Praha 1992, s. 11–24.

31) Rudolf FIŠER, *Kláster uprostřed lesa. Dvě studie o třebičském benediktinském opatství*, Brno 2001; k zakládacím aktu rovněž přesvědčivěji Marie BLÁHOVÁ, *Tzv. zakládací listina třebičského kláštera. Funkce a hodnota pamětních zápisů středověkých církevních institucí*, in: *Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči*, red. Libor Jan a Petr Obšusta, Brno 2002 (= *Disputationes Moraviae* 3), s. 97–111.

32) K majetkům Petr ELBEL, *Hospodářské zázemí kláštera Hradisko u Olomouce v 11. a 12. století*, in: *Ve stopách sv. Benedikta. Sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči* (= *Disputationes Moraviae* 3), red. Libor Jan a Petr Obšusta, Brno 2002, s. 39–56; o nejstarších listinách Jan BISTRICKÝ, *Zakládací listiny kláštera Hradiska u Olomouce a počátky české panovnické listiny*, *Vlastivědný věstník moravský* 45, 1993, s. 131–136. K pokusu o založení proboštství ve Střelné, které mělo být Hradisku podřízeno, inspirativně Martin WIHODA, *Kláster Panny Marie a svatého Jiří ze Střelné. Pokus o návrat k jednomu již spatřenému*, in: *Co můj kostel dnes má, nemůže kníže odnítí: věnováno Petru Sommerovi k životnímu jubileu*, Praha 2011, s. 138–144.

33) K jeho počátkům a ke vztahu k břevnovskému klášteru srov. Libor JAN, *Počátky benediktinů na Moravě a rajhradský klášter*, in: *Ve stopách sv. Benedikta*, s. 19–27, který uvažuje o tom, že se zprvu jednalo o kolegiální kapitolu; odlišně D. FOLTÝN, *Celly a proboštství*, případně Josef ŠRÁMEK, *Rajhradský klášter jako enigma moravských středověkých dějin? Cesta Rajhradu k proboštství v horizontu 11.–14. století*, *Vlastivědný věstník moravský* 66, 2014, s. 45–62, případně TÝŽ, *Na okraj počátků Břetislavovy fundace v Rajhradě. Příspěvek ke vztahu rajhradského a břevnovského kláštera v 11.–13. století*, in: *Kapituly v českých zemích ve středověku*, red. Jan Hrdina – Martina Maříková, Praha 2011, s. 45–74, zejm. 56–63.

premonstrátské kanonie,³⁴ dolnokounické premonstrátské kanonie³⁵ a samozřejmě olomouckého biskupství po většinu 11. a 12. století písemné prameny komentují dějiny tamních kostelních staveb i církevních institucí jen výjimečně. Mnoho na tom nemění ani epocha Jindřicha Zdíka, při jehož dvoře máme doloženo fungování důležité písařské dílny, jež využívala zázemí kláštera Hradisko.³⁶ Na vině je bezpochyby periferní postavení Moravy,³⁷ kde vlády členů vedlejších větví přemyslovské dynastie střídaly epizody panování protežovaných příbuzných právě panujícího pražského knížete. Mocenská nestabilita zřejmě nepřála vzniku silných církevních institucí navázaných na knížata, jež by střežila jejich dynastickou paměť – výjimkou jsou bezpochyby klášter Hradisko u Olomouce větve olomoucké a částečně také Třebíč, založená společným úsilím brněnského a znojenského knížete. Energie úředních knížat se totiž vyčerpávala spíše ve snaze udržet se u moci nebo směřovala do vesměs bezvýchledných pokusů získat pražský knížecí stolec. Proto snad nepřekvapí, že se k založení dalšího moravského kláštera odhodlal až Konrád III. Ota, jeden z nejúspěšnějších moravských knížat.³⁸ Paradoxně ani olomoučtí biskupové nestáli u zrodu moravského kláštera, dokonce i Jindřich Zdík podporoval primárně fundace vzniklé v Čechách. Proto se na Moravě nedostávalo ani center letopisecké produkce – jako jediné se dochovaly *Hradištsko-opatovické letopisy*,³⁹ důvodně lze předpokládat i letopis olomouckého biskupství, jehož stopy zachytíme v *Granu catalogi praesulum Moraviae*.⁴⁰ V souvislosti s Moravou však můžeme vysledovat ještě jeden zajímavý fenomén – zatímco mnoho klášterů a kapitul před koncem 12. století na samotné Moravě nevzniklo nebo alespoň nezanechalo stopy v pramenech, vícero

34) CDB I, s. 299–300, č. 326; s. 444–446, č. 411. Poslední shrnutí dějin kláštera přinesl Stanislav VOHRYZEK, *Dějiny kláštera Louka u Znojma do roku 1425*, Brno 2009 (rukopis diplomové práce, Historický ústav FF MU). Srov. Tomáš BOROVSKÝ, *Majetkový vývoj kláštera v Louce do konce 15. století*, *Jižní Morava* 39, 2004, s. 21–36; Zdeněk CHAROUZ, *Macerat gladiator a jeho donace loucké kanonii*, *Ročenka Státního okresního archivu ve Znojmě* 1, 1986, s. 59–61.

35) *Jarloch, Letopis*, s. 477, 481, 484. Srov. CDB I, s. 416, č. 400, hlásící se k roku 1173, avšak spadající ve 20. letech 13. století. K ní Adéla BALCÁRKOVÁ – David KALHOUS, *Mikulov v raném středověku a jeho úloha při utváření moravsko-rakouské hranice*, *Památky archeologické* (v tisku).

36) Miroslav FLODR, *Skriptorium olomoucké*, Brno 1960. Současné bádání upozorňuje na to, že pro chybějící kontinuitu tohoto zařízení není vhodné nazývat je skriptorium, srov. Dalibor HAVEL, *K benediktinskému skriptoriumu v Klášterním Hradisku u Olomouce ve 12. století. Metodická sonda*, in: Campana *Codex Civitas. Miroslav Flodr octogenario*, Brno 2009, s. 136–176.

37) K následujícímu Martin WIHODA, *Morava v době knížecí (907–1197)*, Praha 2010, s. 154–157, 159–161.

38) Srov. pozn. 34.

39) Do souvislosti s *Annales Pragenses deperditi* je klade Václav NOVOTNÝ, *Studien zur Quellenkunde Böhmens*, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 24, 1903, s. 529–561. Existenci nezávislých letopisů kláštera Hradisko však přesvědčivě dokládá Jaroslav ZEZULČÍK, *Anály hradištsko-opatovické*, Olomouc 1984 (diplomová práce, Katedra historie FF UPOL). Nověji viz i Josef ŠRÁMEK, *Zamyšlení nad stránkami análů hradištsko-opatovických. Poznámka na okraj jedné středověké památky ve světle současného bádání*, *Vlastivědný věstník moravský* 63, 2011, s. 305–314; Martin WIHODA, *Anály hradištsko-opatovické nebo První moravská kronika? Po stopách nekosmovského pojetí českých dějin*, in: *Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek*, red. Jiří Malíř, Brno 2001, s. 25–32; s přihlédnutím k rukopisnému kontextu A. KERNBACH, *Vincenciova a Jarlochova kronika*, s. 71–73.

40) D. KALHOUS, *Granum catalogi*, s. 23–38.

českých nadání 11. století se mohlo těšit z příjmů z jižní Moravy,⁴¹ naopak v Čechách, zejména při cestě z Olomouce do Prahy, drželo některá zboží jen olomoucké biskupství.⁴² Jak už si povšimli jiní, důvodem snad mohla být snaha pražských knížat pevněji integrovat nově obsazenou Moravu do přemyslovského knížectví.

Zcela bez výhrad nemůžeme věřit ani tradičním záznamům a listinám. Mnohé z nich známe až v pozdních rukopisech, případně prostřednictvím falz, či spíše imitativních kopií 12.–13. století.⁴³ U nich se obvykle předpokládá, že zachovaly dispozici původního tradičního záznamu, a odrážejí tak starší paměť dané instituce; nelze nicméně popřít, že při pozdějším vytváření dokumentů, které by obstály v první půli 13. století, mohlo docházet k narušení sdělení a že určitou roli hrála snaha spojit darování s co nejvýznamnějším dárcem, např. knížetem, jehož známé jméno se zdálo spolehlivěji zaštiťovat bezpečnost daru. Za situace, kdy nám některé listiny dosvědčují obdarování panovnických fundací velmoži⁴⁴ nebo dokládají, že velmožská fundace přešla na knížete,⁴⁵ tak nelze vyloučit, že paměť zachycená listinou odpovídá spíše době svého sepsání než situaci v době, do které se hlásí. Naši jedinou oporou tak zůstává metodický imperativ důvěřovat v případě nedostatku důkazů existujícímu svědectví.⁴⁶

Biskup jako knížecí kaplan?

Vztah mezi knížecí (a obecně světskou) mocí a církví mnozí medievisté v přemyslovském knížectví charakterizovali ve shodě s Jarlochem, jenž vložil do úst vyslanci knížete Bedřicha poznámku, že biskupové by měli být poslušni knížete, neboť jsou jeho pouhými kaplany.⁴⁷ Tento názor se zdál být ve shodě s výsledky historiků, kteří

41) CDB I, s. 354, č. 379; s. 361, č. 382; s. 370, č. 386.

42) K Úsobrně naposledy Pavel BOLINA, *Kde byl přepaden biskup Jindřich Zdík roku 1145. Příspěvek k historii moravsko-českého pomezí*, *Časopis Matice moravské* 122, 2003, s. 343–373; viz i Petr HEJHAL, *Poslední Vánoce biskupa Zdíka*, in: Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám, red. Šimon Ungerman et al., Praha 2010, s. 581–585; k vrcholně středověké situaci Petr VOREL, *Česká léna olomouckého biskupství ve 12.–16. století*, *Východočeský sborník historický* 1, 1991, s. 49–106.

43) K termínu Anna JAGOŠOVÁ, *Diplomata Bohemiae et Moraviae antiquissima. Prolegomena k CDB I*, Brno 2015 (rukopis disertační práce, Ústav pomocných věd historických a archivnictví FF MU), s. 137–139. Autorka zde vychází z práce Wolfganga HUSCHNERA, *Transalpine Kommunikation im Mittelalter. Diplomatistische, kulturelle und politische Wechselwirkungen zwischen Italien und dem nordalpinen Reich (9.–11. Jahrhundert)*, Hannover 2003.

44) Vyšehrad (Nemoj: CDB I, s. 105–106, č. 100); Stará Boleslav a Praha (Zbudkov: Jiří PRAŽÁK, *Nejstarší listina pražského kostela*, *Sborník archivních prací* 10, 1960, s. 230–245); Kladruby (různé donace obsažené ve falzu CDB I, s. 393–403, č. 390); Ostrov (Asinus v CDB I, s. 154–155, č. 154). K otázce role světských elit v podpoře církve v 11.–12. století viz střízlivé poznámky ve studii Josefa ŠRÁMKA, *Několik poznámek k počátkům benediktinského kláštera ve Vilémově. Příspěvek k diskusi o fundační činnosti rané české elity ve 12. století*, *Havlíčkobrodsko* 26, 2012, s. 7–73.

45) Opatovice (CDB I, s. 368–371, č. 386), Únětice (CDB I, s. 368–371, č. 386), snad Sázava (*Cosmas, Chronica*, s. 242–247).

46) Srov. užitečný úvod o středověkých listinných falzech Josefa ŠRÁMKA, „Aby události neunikly paměti“. *Středověká listinná falza a kláštery*, *Acta historica Silesianae Opaviensis* 2, 2009, s. 13–37.

47) Jarloch, *Letopis*, s. 480: *Cum sit, inquit, omnibus notum, Pragensem episcopum meum fore capellanium, sicut omnes praedecessores sui patrum et avorum meorum fuerunt capellani, decernite quaeso, si liceat ei agere contra domnum suum, vel si tenear ex aequo respondere capellano meo.*

mapovali osudy církve v době otonské, sálské a štaufské a zformulovali koncept tzv. *Reichskirche*, jež měla být účinným a poslušným nástrojem v rukou panovníka.⁴⁸ Nicméně stejně jako se zejména díky analýzám kritérií výběru kandidátů na biskupské stolce ukázalo nutným revidovat koncept říšské církve jako systému, bude třeba oslabit a specifikovat vztah mezi pražskými knížaty a pražskými i olomouckými biskupy. Ti, podobně jako říšští biskupové, museli čelit požadavkům sílící kurie, knížecí moci, císařství,⁴⁹ patronů kostelů ve svém biskupství, svých kněží a snad také příbuzných, jež museli vybalancovat v souladu se svými představami a s potřebami spravovaného biskupství. Je jisté, že v odlišné mocenské pozici než bývalý dvořan Šebíř byl asi Jaromír jako bratr knížete. Přesto se i biskup Šebíř jeví být samostatným a důležitým činitelem, který sledoval svou vlastní politickou linii. Nezdá se však, že by energickým biskupům, mezi něž můžeme počítat např. Jindřicha Zdíka nebo Daniela I., překážel jejich neknížecí původ v tom, aby nabyli značného vlivu a mohli provozovat svou vlastní politiku. Ani cizí původ biskupy neomezoval – příkladem budiž biskup Menhart (1122–1134), jenž se údajně zapletl do spiknutí proti knížeti Soběslavovi I., a přesto na rozdíl od ostatních údajných spiklenců z řad velmožů očistil před soudem ostatních biskupů své jméno a zůstal na pražském stolci. Konečně případ biskupa Ondřeje, který se se získáním biskupského úřadu vzepřel svému „pánovi“ a začal se bit o nezávislost církve, ukazuje, že v raně středověkých biskupech asi nemůžeme automaticky spatřovat poslušné služebníky vládnoucího knížete. Ostatně, vrátíme-li se zpět k Jarlochovi, musíme si povšimnout, že se jedná o tvrzení vložené do úst knížecích vyslanců, tedy o vyjádření nároku, i o určité hodnocení samotného knížete, a nikoliv o pevný fakt potvrzující obecně naše představy o postavení biskupa doby knížecí.

Dobrym příkladem možností a limitů raně středověkého biskupa je jistě episkopát Vojtěchův (983–997). Historiografie obvykle, avšak po mém soudu neprávem, rází v závislosti na soudobých legendách představu fanatického reformátora, který uprchl ze země v důsledku neřešitelných konfliktů s elitami. Ponechme Vojtěchovo hodnocení stranou⁵⁰ a upozorníme zejména na text dohody, již sv. Vojtěch údajně

48) Srov. modelově Leo SANTIFALLER, *Zur Geschichte des Ottonisch-Salischen Reichskirchensystems*, Graz – Wien 21964. Kriticky Timothy REUTER, *The 'Imperial Church System' of the Ottonian and Salian Rulers. A Reconsideration*, *Journal of Ecclesiastical History* 33, 1982, s. 347–374.

49) Peter HILSCH, *Der Bischof von Prag und das Reich in sächsischer Zeit*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 28, 1972, s. 1–41; Týž, *Die Bischöfe von Prag in der frühen Stauferzeit. Ihre Stellung zwischen Reichs- und Landesgewalt von Daniel I. (1148–1167) bis Heinrich (1182–1197)*, München 1969.

50) Srov. k Vojtěchovým životním osudům naposledy souhrnně Gerard LABUDA, *Święty Wojciech. Biskup-męczennik. Patron Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 2004, a kriticky David KALHOUS, *Sv. Vojtěch v Římě: nevyřešené otázky*, in: *Po stopách sv. Vojtěcha*, Praha 2014 (= *Antiqua Cuthna* 3), s. 73–83. K legendám Friedrich LOTTER, *Das Bild des hl. Adalbert in der römischen und der sächsischen Vita*, in: *Adalbert von Prag – Brückenbauer zwischen dem Osten und Westen*, red. Hans H. Heinrich, Baden-Baden 1997 (= *Schriften der Adalbert-Stiftung Krefeld* 4), s. 77–107; Miłosz SOSNOWSKI, *Studia nad wczesnymi żywotami św. Wojciecha. Tradycja rękopiśmienna i polemika środowisk*, Poznań 2013. O Vojtěchovi jako reformátorovi viz Roman MICHAŁOWSKI, *Święty Wojciech – biskup reformator w Europie X wieku*, in: *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu*, red. Zbigniew Dalewski, Warszawa 2014, s. 169–210, srov. David KALHOUS, *East meets West, West meets East? Constructing difference in First Life of St. Adalbert and in Vita S. Nili*, in: *The spirituality of Italo-Greeks from St. Neilos of Rossano to Cardinal Bessarion* (v tisku).

uzavřel s knížetem a s elitami roku 992. Zde se kromě pravomocí v otázce manželství řeší otázka desátků a také zakládání nových kostelů.⁵¹ Když už nic jiného, dokument ukazuje zájem na zahuštění kostelní sítě, jejím materiálním zabezpečení a také přiznání velmi praktických pravomocí. Dokument ovšem rovněž dokládá, nakolik byl pražský biskup v této fázi odkázán na konsensus v rámci elit a o jaká práva vůbec musel v oné době bojovat. Nicméně musíme nutně považovat za slabost snahu o dosažení konsensu, případně o získání podpory?

Desátky

Určitá míra nezávislosti biskupské moci se pochopitelně odvíjela i od existence stálého zdroje příjmů. Je zřejmé, že část biskupských příjmů pocházela z panovnické fundace, jejíž počáteční rozsah však nejsme schopni zachytit.⁵² Není snadné interpretovat edikt knížete Boleslava II., jímž biskupovi se souhlasem velmožů udělil svolení ke stavbě kostelů a výběru desátků.⁵³ Nevíme totiž, zda se jednalo o obecný desátek, nebo o desátek biskupský. Osobně se domnívám, že pravděpodobnější je první řešení. Již Kosmas poté zmiňuje nařízení biskupa Dětmara (976–982) a později i biskupa Ekarda (1017–1023), jež měla ošetřit výši biskupských desátků a stabilizovat příjmy církve – zatímco Dětmara přikázal vybírat dvě kopy obilí po 50 snopech, vymáhal údajně Ekard z popluží dvě měrice vysoké pět dlaní a dva prsty, jednu pšenice, druhou ovsu.⁵⁴ V pozdější době se vybíralo šest denárů.⁵⁵

V české historiografii naposledy shrnul problém desátků Pavel Bolina.⁵⁶ Dospěl k závěru, že v tehdejších přemyslovských državách vedle sebe existovaly desátky dva. Jednak to byl v minci vybíraný biskupský desátek, jednak desátek obvyklý, vybíraný v obilí a zmiňovaný již Kosmou.⁵⁷ Kromě toho měla církev získávat různé další příjmy ať už z přičtených vsí, nebo z panovnických důchodů. Zatímco uvedené závěry nejsou v historiografii zcela neznámé, překvapivý je jiný Bolinův závěr: církevní desátek, který – alespoň teoreticky – platili již v raném středověku všichni, byl údajně v českých zemích placen až poté, co to kníže nařídil a co jím nahradil jiné povinnosti, které měli poplatníci plnit. Vychází z Kosmova tvrzení, že desátek měli platit „ti, jež jako alod či léno drželi popluží“,⁵⁸ a z několika listin, jež zmiňují spolu

51) CDB I, s. 43, č. 37. K zakládání kostelů V. NOVOTNÝ, *České dějiny* I/3, s. 353–354, který nabízí domněnku, že Vojtěch původně taková práva neměl a že byl omezen na statky biskupství. Výklad zde závisí na tom, jak budeme chápat ona „vhodná místa“.

52) Zdeněk BOHÁČ, *Pozemková držba pražského arcibiskupství v době předhusitské*, Historická geografie 18, 1979, 165–203; Jaroslav LÁNÍK, *Vývoj pozemkové držby pražského arcibiskupství od 10. do 14. století*, Historická geografie 20, 1982, s. 113–125. K desátkům V. NOVOTNÝ, *České dějiny* I/3, s. 344–346.

53) CDB I, s. 43, č. 37.

54) *Cosmas, Chronica*, kap. I. 40, s. 75–76.

55) Rostislav Nový, *Dýmné*, Časopis Společnosti přátel starožitností 68, 1960, s. 1–9; Karol BUCZEK, *Powołowe – poradlne – podymne*, Przegład Historyczny 63, 1972, s. 1–30.

56) Pavel BOLINA, *Příspěvek k interpretaci Kosmových desátkových údajů. (K 880. výročí úmrtí kronikáře)*, Český časopis historický 103, 2005, s. 828–860.

57) Tamtéž, s. 833–836.

58) *Cosmas, Chronica*, kap. I. 39, s. 75; viz P. BOLINA, *Příspěvek k interpretaci*, s. 836–838.

s udělením církevního desátku osvobození od „zemských robot“.59 Bolinův výklad se dále opírá o dovolání biskupa Ondřeje k papeži, v němž je zmiňováno neplacení církevního desátku.60

Pravdou je, že se po celý středověk objevovaly lamentace na neplacení církevního desátku. Nikdy však nebyl zpochybněn nárok příslušných kostelů na jeho vybírání. Nelze tedy brát stížnosti biskupa Ondřeje jako doklad popření principu desátkové platby, tj. odvádění desátého dílu příjmů příslušnému kostelu. Alespoň teoreticky nemohl desátku nikdo unikát, a tak lze snadno vyložit i pasáž z Kosmy: ten totiž tvrdí, že biskup ustanovil, aby desátek platili „ti, již jako alod či léno drželi popluží“.61 Nešlo mu tedy primárně o rozlišení mezi „alodem“ a „pheodem“, pouze o zdůraznění obecnosti oné povinnosti: Kosmas prostě říká, že platit mají všichni, kdo drží alespoň jedno popluží, lhostejno jakým právem.62 Zda je desátek zmíněný v tzv. nákelském dodatku k listině pro klášter Hradisko63 totožný s desátkem církevním, není rovněž docela jisté. Stejně byl totiž označován jakýkoli desátý díl z nějakého příjmu, ať již byl jeho příjemcem kdokoli. Např. ve francké říši museli prekaristé na církevních zbožích kromě obvyklého desátku příslušné farnosti odvádět také 20 % příjmu té církevní instituci, již dané zboží patřilo, přičemž se tento plat nazýval *nona et decima*.64 Proto bude asi třeba revoluční teze Pavla Boliny odmítnout a zůstat pouze u jím obhajovaného rozlišení mezi desátkem biskupským a obvyklým.

Ostatní církevní instituce rovněž závisely na výši svého nadání a některé i na církevních desátkách. Nadání mohla mít různou formu – zejména v nejstarších listinách knížata hojně rozdělovala podíly na příjmech z různých platů, cel, soudních pokut,65 kromě toho však již nejstarší listiny zachycují darování půdy a lidí, a to většinou v lokalitách ne příliš vzdálených od dané církevní instituce.66

59) P. BOLINA, *Příspěvek k interpretaci*, s. 838–840.

60) Tamtéž, s. 841–842, na základě CDB II, s. 160–161, č. 172: *Ad hec decimas secundum consuetudinem hactenus habitam solvemus et, sicubi non consueverunt, solvi de cetero faciemus secundum consuetudinem eandem*.

61) *Cosmas, Chronica*, kap. I. 39, s. 75: *tantum qui de suo pheodo vel allodio araturam haberet...*

62) Tak toto spojení interpretovala již dříve celá řada badatelů.

63) CDB I, s. 83, č. 79: *Nakel ea conditione, ut qui eam inhabitare deliberant, tributum et decimas beato Stephano solvant, ceteris vero ad imperium ducis bella exercentibus sive urbem aut pontem parantibus seu qualibet necessitate laborantibus, quod prefati cenobii pater iusserit, faciant*.

64) Gilles CONSTABLE, *Nona et decima: An aspect of Carolingian economy*, *Speculum* 35, 1960, s. 224–250.

65) Josef ŽEMLIČKA, „*Decimas trium provinciarum*“ pro klášter v Břevnově. *K hmotnému zajištění nejstarších klášterních fundací v Čechách*, in: Ludzie, kościół, wierzenia. *Studia z dziejów i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze – wczesna epoka nowożytna)*, red. Wojciech Iwańczak, Warszawa 2001, s. 125–133; Týž, *Güterausstattung der ältesten Benediktinerklöster in Böhmen*, in: *Der hl. Prokop, Böhmen und Mitteleuropa*, red. Petr Sommer, Prag 2005, s. 289–301.

66) Tadeusz LALIK, *Włość kanoników starobolesławskich w pierwszej połowie XI wieku. Z studiów nad organizacją domeny książęcej*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 19, 1971, s. 399–429. K darovaným lidem zejména Tomáš PETRÁČEK, *Fenomén darovaných lidí v přemyslovských zemích 11.–12. století*, Praha 2003.

Arcikněží a arcijáhni

Určitý vhled do fungování a role nižší církevní hierarchie, ale také znovu do otázek spojených se vzájemným vztahem knížete a biskupa nabízí tzv. Břetislavova dekreta, jejichž vyhlášení Kosmas klade k roku 1039. Abychom pochopili význam těchto ustanovení, musíme se na okamžik zdržet rozborem příslušných pasáží Kosmova textu. Nevíme s jistotou, jestli odráží existenci platných norem, a netušíme, zda k jejich vyhlášení v Hnězdně skutečně došlo. Původnost těchto ustanovení nejzřejměji indikuje velikost ukládaných pokut, která odkazuje k počítání hřivny před reformou Břetislava I. a uvádí jejich výši 300 denárů,⁶⁷ zatímco pozdější Statuta Konráda Oty kalkulují spíše s pokutami ve výši 200 denárů.⁶⁸ Shromáždění před oltářem hnězdenské katedrály by bylo zcela jistě vhodnou příležitostí pro ustanovení nových nařízení, neboť ve prospěch načasování hrál slavnostní charakter okamžiku, daný jak uložením svatých ostatků v hlavním oltáři katedrály, tak přítomností „všech“ *Bohemanů* včetně knížete a biskupa. Vyhlášení „nového“ zákona by tak rovněž vhodně zapadalo do logiky vypravování – světce, o němž se „vědělo“,⁶⁹ že se s *Boheman*y nerozešel v dobrém, bylo zapotřebí usmířit.

Po druhé kapitole druhé knihy, jež je vyhrazena popisu shromažďování vojska, údajnému vyplenění Krakova a dobytí hradu Gieczce, jehož obyvatelé měli být přesídleni do Čech,⁷⁰ Kosmas přechází k vypravování o dobytí Hnězdna. Druhá kapitola však neslouží jen jako prolegomena k následujícímu líčení, naopak hraje důležitou roli sama o sobě. Ukazuje totiž, jak se v knížecím vojsku shromáždili všichni *Bohemané*.⁷¹ Zároveň Kosmovi dovoluje postavit proti sobě Poláky, kteří nemají svého knížete a bez vůdce jsou vydáni na pospas útočníkům, a jednotné *Boheman*y, které vede skvělý kníže Břetislav.⁷²

Vojenské události, jež vedly k dobytí Hnězdna, Kosmas marginalizuje jak rozsahem textu, tak poznámkou o nepočetnosti obránců, jež umožnila snadné obsazení hradu: to souvisí s jeho představami o rozvratu Polska.⁷³ Hned na počátku Kosmas rovněž tvrdí, že ostatky byly pokladem, po kterém *Bohemané* toužili nejvíce.⁷⁴ Kníže zprvu stojí zcela na okraji, v roli prostředníka mezi *Boheman*y, Bohem a světcem

67) *Cosmas, Chronica*, kap. II. 4, s. 87, 89.

68) CDB II, s. 329–332, č. 325, zde s. 331.

69) Viz literatura v pozn. 50.

70) *Cosmas, Chronica*, kap. II. 2, s. 83–84.

71) *Cosmas, Chronica*, kap. II. 2, s. 83: *Bracizlaus ... inito consilio cum suis eos invadere statuit statimque terribilem dictat sententiam tocius Boemie per provinciam mittens in signum sue iussionis torquem de subere tortum, ut quicumque exierit in castra segnius dato signaculo, sciret procul dubio tali torque se suspendendum in patibulo. Quibus in momento, in ictu oculi congregatis in unum et usque ad unum intrat terram Polonie suo viduatam principe et eam hostiliter invasit ac velut ingens tempestas furit, sevit, sternit omnia, sic villas cedibus, rapinis, incendiis devastavit, vi municiones irrupit.*

72) Tamtéž: *in ictu oculi congregatis in unum et usque ad unum intrat terram Polonie suo viduatam principe et eam hostiliter invasit...*

73) Tamtéž, kap. II. 3, s. 84: *Nec a longe a predicta urbe ventum erat ad metropolim Gnezden, natura loci et antemurali firmam, sed facilem capi ab hostibus, raris eam inhabitantibus civibus...*

74) Tamtéž: *Nec a longe a predicta urbe ventum erat ad metropolim Gnezden..., ubi tunc temporis in basilica sancte Dei genitricis Marie perpetue virginis preciosissimus quiescebat thesaurus, scilicet beatissimi Adalberti martiris corpus. Qua mox Boemii sine Marte potiuntur urbe et cum magna leticia*

vystupuje naopak biskup Šebíř. Již na začátku shromáždění *Bohemany* varuje před neuváženou snahou získat relikvie co nejdříve. Nejprve jsou jeho rady ignorovány, pak však přichází trest. Bezbožníkům, již se zdráhali kát se ze svých hříchů, Bůh nejen že nedovoluje zmocnit se světcova těla, ale trestá je ochromením smyslů.⁷⁵ Boží zásah zároveň stvrzuje autoritu biskupa, který *Bohemany* dříve varoval. Výsledkem je třídní půst na modlitbách, který Šebíř již předtím nařídil.⁷⁶

Následující kapitolu uvozuje zjevení sv. Vojtěcha, který v poslední den postu ve snu tlumočil biskupovi Šebířovi svou vůli a zároveň jej jakožto prostředník mezi Bohem a biskupem učinil svým mluvčím.⁷⁷ Světec Šebíře požádal, aby vyřídil knížeti a předákům, že Bůh je ochoten vydat ostatky *Bohemanum* za podmínky, že se odřeknou hříchu.⁷⁸ Kníže a předáci Šebíře dojatě vyslechli, pokračuje Kosmas, a zamířili ihned do chrámu, kde padli na kolena před světcovým hrobem. Kníže se mezitím odebral na kazatelnu (a převzal tak vůdčí roli) a vybídl předáky, aby se zřekli nepravosti.⁷⁹ S tím velmoži se „slzami v očích“ souhlasili.⁸⁰ Tehdy kníže, jehož Kosmas prostřednictvím zjevného biblického odkazu přirovnal k Mojžíšovi,

---

intranct sancte ecclesie adita atque omni preda posthabita solam sibi poscunt dari pro Christo passam sacri corporis preciosam massam.

75) Tamtéž, kap. II. 3, s. 84–85: *Quorum presul Severus ut vidit temeritatem et pronam in omne fasque nefasque sensit voluntatem, talibus alloquius temptat eos revocare ab illicitis ausis: 'Fratres mei et filii ecclesie Dei, non tam ex facili constat, sicut vos estimatis, ut sacram corporis glebam, Dei virtutibus plenam, quis mortalium tam temere presumat tangere. Timeo enim valde, ne percellamur aut mentis oblivione aut cecitate aut aliqua membrorum debilitate, si id temere presumpserimus agere. Quapropter prius triduo ieiunate, de peccatis vestris penitentiam agite et ab omnibus abominationibus, quas ipse abominatus est in vobis, abrenuntiate et ex toto corde, quod eas ultra non faciatis, promittite. Spero enim in misericordia Dei et nostri patroni sancti Adalberti, quod non privabimur spe petitionis nostre, si persistimus fidei in devotione et precum assidua oratione.'*

76) Tamtéž, kap. II. 3, s. 84–85: *At illis visa sunt presulis verba quasi deliramenta, et continuo aures suas continentes fecerunt impetum, ut raperent sacrum corpus, et quia post altare iuxta parietem conditum fuerat et aliter evelli non poterat, nisi altare destrueretur, manus inproba cum mente ferina operantur profana; sed non defuit ultio divina. Nam in ipso opere sue temeritatis steterunt sensibus obstupefactis, nec erat vox nec sensus nec visus per trium fere horarum spacia, donec iterum propiciante Dei gratia rehabuere pristina officia. Moxque licet sero penitencia ducti faciunt iussa episcopi et, quanto erant divino nutu evidentius castigati, tanto devotius perstabant precibus infatigati, triduo ieiunantes et veniam postulantes. K pokání jako způsobu usmíření např. Mayke DE JONG, *Power and humility in Carolingian society: the public penance of Louis the Pious*, Early Medieval Europe 1, 1992, s. 29–52.*

77) Tamtéž, kap. II. 4, s. 85: *Tercia nocte Severo episcopo post matutinalem synaxim quiescenti sanctus a presul in visione apparens Adalbertus...*

78) Tamtéž: *'Dic', ait, 'ista duci et eius comitibus: Pater de celis dabit quod petitis, si non repetitis mala, quibus abrenuntiastis in fonte baptismatis.'* Přísaha s odřeknutím hříchů může být analogií ke křtu, jimž bylo z věřících snímáno břemeno předchozích hříchů; obrazem společné přísahy před Břetislavem-Mojžíšem na příkázání sv. Vojtěcha, Božího prostředníka, rovněž Kosmas posiloval stylizaci *Bohemanů* jako vyvoleného národa. Viz i pozn. 81.

79) Tamtéž, kap. II. 4, s. 85–86: *Hoc mane cum presul innotesceret duci et eius comitibus, mox exhilarati intrantes ecclesiam sancte Marie et ante sepulchrum sancti Adalberti humi prostrati, diu fusa communi oratione surgit dux et stans in ambone hac rupit silentia voce: 'Vultis prevaricationes vestras emendare et a pravis operibus respiscere?'*

80) Tamtéž, kap. II. 4, s. 86: *At illi obortis clamant a cum lacrimis: 'Emendare parati sumus, quic quid in sanctum Dei patres nostri vel nos prevaricati sumus, et a pravo opere omnino cessare.'* Slzy, běžný prvek při popisu usmířování, dokládaly jako znak hlubokých emocí upřímnost obrácení.

pozvedl pravici a jal se vyhlášovat jednotlivá ustanovení.⁸¹ Vyhlášení každého z nařízení měl biskup zaštitit svou klatbou.⁸² Bezpochyby proto můžeme souhlasit s Petrem Kopalem, který v Kosmově snaze zdůraznit spolupráci knížete a biskupa vidí způsob, jak v konkrétních osobách Břetislava a Šebíře zobrazit jejich svaté předchůdce, Václava a Vojtěcha, jako patrony *Bohemanů*, jejichž soulad Kosmas považoval za důležitý.⁸³

Spolupráce mezi knížecí a církevní mocí se však měla odehrávat i na nižším stupni.⁸⁴ Kosmas zmiňuje, že arcikněz má hradskému správci oznamovat jména vrahů.⁸⁵ Je rovněž oprávněn sebrat potah těm, kdo budou orat v neděli,⁸⁶ stejně tak mu připadne část výnosu z pokuty za pohřbívání mimo posvěcenou půdu.⁸⁷ Z uvedeného je zřejmé, že jak hradským správcům, tak kněžím bylo dáno za úkol podílet se na disciplinaci obyvatelstva na určitém území.⁸⁸ Několik stručných zmínek

81) Tamtéž, kap. II. 4, s. 86–89: *Tunc dux extendens manum suam super sacram tumbam sic orsus est ad populi turbam: 'Extendite, fratres, simul vestras ad Dominum dexteris et ad meos attendite sermones, quos volo ut vestre fidei sacramento confirmetis.'* Srov. Ex. 14.16.21: *extende manum suam super mare*, na což nedávno upozornil Petr KOPAL, *Smíření Čechů se sv. Vojtěchem. Struktura jednoho obrazu v Kosmově kronice*, in: *Rituál smíření. Konflikt a jeho řešení ve středověku*, red. Martin Nodl – Martin Wihoda, Praha 2008, s. 52, pozn. 22.

82) Např. *Cosmas, Chronica*, kap. II. 4, s. 86: *Severus episcopus dixit: 'Quicumque aliter fecerit, anathema sit. Eadem sententia sint plectende virgines et vidue et adultere, que nennem bonum amisisse et pudorem corrupisse ac per scortum concepisse dinoscuntur. Nam cum liberum nubendi habeant arbitrium, cur committunt adulterium et conceptus suos abortivant, quod est pessimum scelus scelerum?'*

83) P. KOPAL, *Smíření Čechů se sv. Vojtěchem*, s. 51.

84) Pro raný středověk není vhodné příliš striktně oddělovat „světské“/„knížecí“ a „církevní“. Je to zřejmé i z charakteru dobových shromáždění: sotva bychom narazili na čistě světské shromáždění velmožů bez přítomnosti vlivných kleriků, nebo naopak na synodu, již by nebyl přítomen panovník a jeho věrní.

85) *Cosmas, Chronica*, kap. II. 4, s. 86–87: *'Similiter et de his, qui homicidiis infamantur, archipresbiter comiti illius civitatis nomina eorum ascribat, et comes eos conveniat; et si sunt rebelles, in carcerem redigat, donec aut penitentiam dignam agant aut, si negant, ignito ferro sive adiurata aqua, utrum culpabiles sint, examinentur. Fratricidas autem et parricidas sive sacerdotum interfectores et huiusmodi capitalibus criminibus irretitos archipresbiter assignet eos comiti vel duci sive per manus et ventrem ferratos de regno eiciat, ut ad instar Cain a vagi et profugi circueant terram.'* *Severus episcopus dixit: 'Ista ducis deliberatio iusta sit anathemate firma. Nam ad hoc vobis ducibus mucro pendet in femore, ut manus vestras sepius lavetis peccatoris in sanguine.'*

86) Tamtéž, kap. II. 4, s. 87–88: *Si quis autem quam dominicis tam festis diebus publice ad ecclesiam ferari indictis in aliquo servili opere inventus fuerit, ipsum opus et, quod in opere est inventum, archipresbiter tollat iumentum, et CCC ducis in fiscum solvat nummos.*

87) Tamtéž, kap. II. 4, s. 88: *Similiter et qui in agris sive in silvis suos sepeliunt mortuos, huius rei presumptores archidiacono bovem et CCC in fiscum ducis solvant nummos; mortuum tamen in polianthro fidelium humi condant denuo.* Analogické nařízení najdeme v *Capitulatio de partibus Saxonie* z let 775–790 a v zákoníku krále Kolomana, jenž se jím inspiroval, viz *Capitulatio de partibus Saxonie* in: *Capitularia regum Francorum* 1, ed. Alfred BORETIUS, Hannover 1883 (= MGH LL II. 1–2), kap. 22, s. 69: *Iubemus ut corpora christianorum Saxanorum ad cimiteria ecclesiae deferantur et non ad tumulus paganorum; Colomani regis Decretorum liber primus*, in: *The Laws of the medieval Kingdom of Hungary* I, ed. János BAK, Ildyüllwild 1999, kap. 73, s. 30: *Sepulture christianorum non nisi in atriis ecclesiarum fiant.*

88) Stranou ponechávám otázku jednotné uspořádané správní soustavy – novější literatura od této představy obecně upouští, srov. Rudolf PROCHÁZKA, *K vývoji a funkčnímu rozvrstvení hradů 11.–12. stol. na Moravě*, in: *Lokalne ośrodki władzy państwowej w 11.–12. wieku w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wrocław 1993, s. 109–141; Josef ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí (1034–1197)*, Praha 1997, s. 176–178; Libor JAN, *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*, Brno 2000.

o arcikněži však vyvolává více otázek, než kolik nabízí odpovědí. Ani další prameny nám ostatně neumožňují nejenom nahlédnout do pravomocí arcikněží, neboť je nezmiňuje kromě Statut žádný jiný pramen, ale ani rozeznat kompetence hradských správců.⁸⁹

Vraťme se ale zpět k arcikněžím.⁹⁰ První problém představuje sama terminologie – Kosmas totiž užívá jak pojmu „arcikněž“, tak i „arcijáhen“, aniž by mezi nimi viděl nějaký rozdíl, jak si povšiml již František Hrubý.⁹¹ To vcelku odpovídá situaci, kdy rozsáhlá starší německá literatura věnovala mnoho prostoru vymezení kompetencí archypresbiteriátů i jejich zániku a vzniku arcijáhenství, aniž by dospěla k jednoznačnému a univerzálně platnému řešení; v některých oblastech, např. ve Slezsku, byli navíc „arcikněží“ synonymem pro „děkany“.⁹² Situaci dále komplikuje skutečnost, zdůrazňovaná již starší literaturou, že s užíváním analogií při vymezování kompetencí arcikněží a arcijáhnů je nutno postupovat velmi obezřetně, a to pro značné rozdíly mezi praxí v jednotlivých diecézích. V rámci českých zemí neznáme např. ani sídla těchto arcikněží, ačkoli se obvykle předpokládá, že působili při kostelech zřízených na důležitých hradech a stáli v čele skupin kněží při těchto kostelech.⁹³ Kromě Kosmy by však tuto hypotézu mohla potvrzovat jediná zmínka o plzeňském arciknězi Heroldovi, jehož Kanovník vyšehradský k roku 1131 zároveň připomíná jako vikáře a kaplana Oty z Bamberku.⁹⁴ Arcikněží, které jmenuje listina Vladislava II. pro olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka (cca 1146–1148),⁹⁵ jsou bohužel známi jenom jmény, nic víc o nich nevíme. Totéž platí i pro arcikněze Heřmana (konec 1184 až začátek 1185).⁹⁶ V obou posledně jmenovaných případech

89) Tradičně se sice vede rovnítko mezi „úřadem“ hrabat ve francké říši a mezi povinnostmi a kompetencemi *comitů*, nicméně vhodných pramenů se nabízí pro přemyslovské české země jen poskrovnu. Navíc, nahlédneme-li do Kosmovy kroniky, narazíme na označení *comes* spíše za situace, hovoří-li se o družích knížete, tedy užívá-li se termínu *comes* v původním smyslu toho slova; výjimkou je užití tohoto termínu např. v Hnězdenských statutech. Správci hradských okrsků jsou častěji označováni jako *castellani*. Lze snad počítat s tím, že veleli vojsku – naznačuje to historika o bílinském správci Prkošovi, jemuž Břetislav svěřil velení nad vojskem z Moravy a nad uherskými posilami, viz *Cosmas, Chronica*, kap. II. 11, s. 98. (Ani tato zpráva však není zcela jednoznačná, neboť již složení vojska ukazuje, že Prkošovo pověření bylo jednorázového charakteru.) Až ke sklonku 12. století máme pro Moravu doloženo, že přisedali spolu s urozenými muži hradskému soudu (CDB II, s. 331, č. 325). Po hradech byly rovněž sbírány daně, dávky a cla – tím směrem míří darování dílů knížecích příjmů z určité „provincie“, nicméně jejich výběr zřejmě obstarával některý z dalších pověřenců knížete. O mechanismech výběru toho mnoho nevíme. Je ovšem zřejmé, že placení cel bylo snazší zabezpečit, neboť plátce cla musel s ohledem na charakter terénu a kvalitu cest procházet určitými body.

90) K proměně arcikněžského úřadu viz alespoň Willibald M. PLÖCHL, *Geschichte des Kirchenrechts I. Das Recht des ersten christlichen Jahrtausends. Von der Urkirche bis zum großen Schisma*, Wien – München 1960, s. 345–347; V. NOVOTNÝ, *České dějiny I/3*, s. 359–364, dovozuje jeho účast na soudních jednáních z pověření jeho pána. Analogie k představě země rozdělené mezi arcikněžské kostely nabízí John BLAIR, *The Church in Anglo-Saxon Society*, Oxford – New York 2005, který za předchůdce farních kostelů považuje minstery, „veřejné“ kostely, při kterých působily sbory kněží.

91) F. HRUBÝ, *Církevní zřízení* (1916), s. 17–53. Srov. i L. JAN, *Die Anfänge der Pfarrorganisation*.

92) F. HRUBÝ, *Církevní zřízení*.

93) Srov. např. Petr SOMMER, *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*, Praha 2007, s. 74–75.

94) *Kanovník vyšehradský*, ed. Josef EMLER, in: FRB 2, Praha 1874, s. 213.

95) CDB I, s. 163, č. 157.

96) CDB I, s. 276, č. 305.

navíc nemůžeme vyloučit, že označení „arcikněz“ odkazovalo spíše k výjimečnému postavení dané osoby mezi kněžími při dané katedrále a nemělo s postavením „venkovského“ arcikněze mnoho společného.

Není rovněž zcela jasné, nakolik se obvody působnosti těchto arcikněží – pokud vůbec byly nějak pevně vymezeny – překrývaly s okrsky, jimž stál v čele hradecký správce. Na tendenci budovat církevní správu paralelně ke správě státní sice narážíme již v normativních pramenech pozdně antické doby, nicméně ani tehdy se nejednalo o snahu zcela úspěšnou. Rovněž starší pokusy prokázat v českém či říšském prostředí vztah mezi hranicemi obvodů církevní (arcijáhenství nebo děkanátů) a „světské“ správy obvykle přinesly jen omezené výsledky, což je logické vzhledem k jediné jistotě, kterou máme, totiž že se hranice těchto obvodů měnily v čase podle potřeby, ovšem s respektem ke starší tradici.⁹⁷ Úvahu o vzájemném vztahu mezi arcikněžskou „organizací“ a hradeckou správou ostatně ze středověkých českých autorů konstruuje pouze Kosmas. Ani z jeho textu však není zřejmé, že by snad arcikněží nutně museli sídlit jen na hradech a že by v rámci hradu a okrsku, jehož byl centrem, bylo možné nalézt právě jednoho arcikněze. Podobně je za dané pramenné situace neprokazatelná údajná genetická vazba mezi arcikněžskými kostely a centry děkanátů, jelikož neznáme centra oněch údajných arcikněžských obvodů u nás.

Ve stejné nejistotě jako v případě archipresbyteriátů se ocitáme, uvažujeme-li nad počátky arcijáhenství.⁹⁸ Arcijáhni, kteří byli úžeji spojeni s biskupem a jeho kapitulou, představovali vhodnější nástroj biskupské moci. Kromě zmínky v Kosmově kronice, jež však neoplývá terminologickou přesností, případně v kronice Kanovníka vyšehradského, který se při líčení obléhání Prahy roku 1142 zmiňuje i o pražském děkanovi Jindřichovi a arcijáhně Petrovi,⁹⁹ můžeme ale odkázat až k pramenům nejdříve z šedesátých let 12. století, kdy se arcijáhni začínají s větší pravidelností objevovat ve svědečných řadách listin. Setkáme se s nimi tedy v pražské diecézi podstatně dříve než např. ve vratislavské, kde jsou arcijáhni zmiňováni až na počátku 13. století,¹⁰⁰ avšak jistě později než v sousedním Durynsku, kde počátky arciděkanátů starší bádání spojuje již s počátkem 12. století.¹⁰¹ Zmínky o arcijáhnech a arcikněžích, jež se vyskytují vedle sebe, buď dokládají nevyhraněnost obou

97) Tak již August SEDLÁČEK, *O starém rozdělení Čech na kraje*, Praha 1921 (= Rozpravy České akademie věd a umění I/61), či Heinrich Felix SCHMID, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslawischen Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters* III, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 18, 1929, s. 288; Ulrich NONN, *Pagus und Comitatus in Niederlothringen. Untersuchungen zur politischen Raumgliederung im früheren Mittelalter*, Bonn 1983.

98) K proměně arcijáhenství viz W. M. PLÖCHL, *Geschichte des Kirchenrechts* I, s. 343–345. Arcijáhny začal ustanovovat již Hinkmar z Remeše, srov. Martina STRATMANN, *Hinkmar von Reims als Verwalter von Bistum und Kirchenprovinz*, Sigmaringen 1991, s. 24–26. Že v českém prostředí vznikla via facti a nikoli nějakým jednorázovým aktem, soudí L. JAN, *Die Anfänge der Pfarrorganisation*.

99) *Kanovník vyšehradský*, s. 237.

100) Bernhard PANZRAM, *Die schlesischen Archidiakonate und Archipresbyterate bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Breslau 1937, s. 32–39.

101) Hans K. SCHULZE, *Die Entwicklung der thüringischen Pfarrorganisation im Mittelalter*, Blätter für deutsche Landesgeschichte 103, 1967, s. 48.

titulů, nebo případně ukazují, že vznik arcijáhenství s sebou nemusel nutně nést okamžitý zánik archipresbyteriátů. Na rozdíl od Petra, který je označen pouze svým titulem, se arcijáhni známi ze svědečných řad pravých listin i falz většinou objevují spolu s označením svého okrsku. Díky tomu můžeme bezpečně prokázat existenci pražského, bechyňského, plzeňského a litoměřického arcijáhenství, k nimž lze s jistou mírou obezřetnosti – na základě soudobého falza – připojit i archidiaconáty kouřimský, hradecký a boleslavský.¹⁰² Žatecké arcijáhenství jmenuje pouze falzum sestavené podle Gustava Friedricha počátkem 14. století.¹⁰³ I když prameny 12. století neuvádějí všechna arcijáhenství, jež známe z pozdější doby, lze předpokládat, že vznikla najednou – vzhledem k tomu, že jich původní prameny uvádějí sedm z deseti, je pravděpodobnost této hypotézy vysoká. Vznik arcijáhenství jako církevně správních obvodů je tradičně spojován s biskupem Danielem, a i když to prameny explicitně nezmiňují, výše zmíněná indicie by nasvědčovala, že arcijáhenství skutečně vznikla v jeho době, případně dříve.

Ve složitější situaci se ocitáme, hovoříme-li o arcijáhnech olomouckého biskupství. Medievalisté předpokládají, že kostely přerovský, spytihněvský, břeclavský a znojenský, které zmiňuje obsáhlá listina biskupa Jindřicha Zdíka z roku 1141 (nebo 1131), se s vyhotovením listiny staly kostely arcijáhenskými.¹⁰⁴ Důkazem může být zejména nápadná shoda mezi pozdějšími sídly arcijáhňů a Zdíkem uváděnými kostely – chybí pouze olomoucké a brněnské arcijáhenství, byť olomoucké kostely, původní katedrálu sv. Petra a novější katedrálu sv. Václava, uvádí i tato listina. Proti této hypotéze však svědčí, že termín arcijáhen Zdíkůva listina nepoužívá a obecně zmiňuje jenom kostely na uvedených hradech. Nejstarším svědectvím o existenci arcijáhenství v olomoucké diecézi je tak až zmínka o arcijáhnu Radovanovi ve falzu z 12. století pro premonstrátskou kanonii v Litomyšli.¹⁰⁵

Vazbu arcijáhňů k biskupské kapitule je pro nejstarší období obtížné dokázat – hlavní oporou nám může být jednak pořadí arcijáhňů ve svědečných řadách, jednak občasné spojení titulu kanovníka či děkana s titulem arcijáhna.¹⁰⁶ Pokud přijmeme, že Zdíkůva listina hovoří o arcijáhnech, pak i jeho snaha řešit translaci katedrály zároveň s potvrzením majetků jednotlivých kostelů, které později s arcijáhenstvími spojujeme, a uspořádáním kapitul u sv. Petra a sv. Václava by mohla být důkazem vzájemné propojenosti biskupské kapituly a arcijáhenství.

102) CDB I, s. 223–224, č. 251, cca. 1170: *Domazlaus archidiaconus Pragensis, Detlebus archidiaconus de Behin, ..., Zdeslaus canonicus Pragensis et archidiaconus Pelznensis...*; CDB I, s. 246–247, č. 280, 12. 3. 1177: *Slavon archidiaconus ..., Pribizlaus archidiaconus Lutomericensis, Hermannus archidiaconus de Behin, Sdezlaus archidiaconus de Plyzen*; CDB I, s. 273, č. 303, před 23. 5. 1184: *Hermannus archidiaconus in Behin*; CDB I, s. 299, č. 325, 1. 10. 1190: *Florianus prepositus et cancelarius ducis, Zlawon archidiaconus, ... Engelbertus archidiaconus Bechinensis...* “ Ve falzu z konce z 12. století (CDB I, s. 412, č. 399), které se hlásí k 20. 1. 1167, narazíme na *Domazlau archidiaconus Pragensia, Pregrinus Curimensis, Slauon Građcensis, Othmar Bolezlauensis, Bertholdus de Rudnic, Dethleb de Behin...*

103) CDB I, s. 445, č. 411.

104) CDB I, s. 116–123, č. 115, zde s. 120–123; přidržují se řešení, které naposledy zformuloval Jan BISTŘICKÝ, *Zdíkovy listiny*, Český časopis historický 96, 1998, s. 292–306.

105) CDB I, s. 414, č. 399.

106) CDB I, s. 223–224, č. 251; s. 238–239, č. 270.

Budování kostelů

Oddělovat od sebe církevní a státní struktury by bylo pro období raného středověku chybou. Již tehdy se pochopitelně odlišovaly některé kompetence světských pověřenců krále a biskupů, nicméně biskupové často stáli v čele svých *civitates*, obcí, nejenom jako duchovní pastýři, ale také jako svěští vládcí, prostředníci, ochránci a patroni. Naopak představa o zodpovědnosti za spásu svých poddaných, klientů či otroků určitým způsobem posvěcovala konání příslušníků světských elit, a tím je zároveň nutila, aby se k církvi nestavěla čistě mocensky a ekonomicky utilitárně. Postoj k těmto výzvám však jistě nebyl zcela jednotný.

Vrátíme-li se k otázce vztahu mezi církevními a světskými organizačními strukturami, můžeme s jistotou tvrdit, že existovala vazba mezi sítí kostelů a centrálních lokalit. Tento stav však nebyl ani tak důsledkem cíleného úsilí knížat, jako spíše přirozeným vyústěním procesu, během něž kostely vznikaly nejdříve při nejvýznamnějších bodech,¹⁰⁷ neboť christianizační úsilí vyžadovalo mobilizaci značných zdrojů, a nutně tedy čerpalo svou energii ze spolupráce s elitami, zejména pak s panujícím knížetem. Vládce pochopitelně od církve i leccos očekával, a to zejména v souvislosti se zvyšováním koheze ovládaného území z hlediska rituálně-náboženského.¹⁰⁸ Proto považuji pojmy jako „strategie“, „kultura“ a „móda“, stejně jako „centrum“ a „periferie“ za vhodnější pro popis vln zájmu elit o církve, stejně jako směřování těchto proudění. Příklad Bořivoje, přijímajícího křest na Svatoplukově dvoře v důsledku ohrožení svého postavení,¹⁰⁹ názorně demonstruje převládající způsob motivace elit při přijímání nové víry, případně, později, při podpoře některého z „moderních“ reformních proudů.¹¹⁰ Proto můžeme v dlouhodobé perspektivě za rozvojem zemské církve vysledovat určitou racionalitu (strategii), aniž bychom zároveň museli přistoupit na myšlenku, že jakýkoliv plán (tím méně plán podrobně vypracovaný) výstavby kostelní sítě existoval již na počátku a byl zformulován centrem.¹¹¹ K uskutečňování podobných plánů s důsledky pro život celé země

107) Podobně skepticky k „plánům“ císařů a králů T. REUTER, *The 'Imperial Church System'*; Gerd ALTHOFF, *Otto III.*, Darmstadt 1997 (= *Gestalten des Mittelalters und der Renaissance* 3), případně pro české země David KALHOUS, *Jak viděla Hnězdno roku 1000 středověká tradice?*, in: *Proměna středovýchodní Evropy raného a vrcholného středověku*, red. Martin Wihoda – Lukáš Reitinge, Brno 2010, s. 339–358, v souvislosti s arcikněžskou „organizací“ L. JAN, *Die Anfänge der Pfarrorganisation*, s. 183–199.

108) Nicholas J. HIGHAM, *The Convert Kings: Power and Religious Affiliation in Early Anglo-Saxon England*, Manchester 1997, s. 66–73, 86–90.

109) *Legenda Christiani*, kap. 2, s. 18–20; analogie, na niž upozornil kdysi Jaroslav Cibulka, v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. Milko Kos, Ljubljana 1936, kap. 7, s. 75–76.

110) Doklady „vln“ zájmu o nové církevní instituce lze sledovat např. v Porýní, našli bychom je však také v raně středověkém Bavorsku, případně i v českých zemích. Vodítkem je zejména pozvolné slábnutí proudů donací, jež vystřídaly jiné způsoby komunikace s místními elitami (prekarie, směny, apod.).

111) Můžeme jistě namítnout, že četné zmínky o clech, platech a majetcích předpokládají existenci jisté základní evidence, jak se pro otonskou říši domnívá nověji David BACHRACH, *Exercise of Royal Power in Early Medieval Europe: The Case of Otto the Great 936–973*, *Early Medieval Europe* 17, 2009, s. 389–419, případně jak soudí pro přemyslovské české země T. PETRÁČEK, *Fenomén darovaných lidí*, nicméně přímé důkazy chybí; prudký nárůst množství listin v druhé polovině 12. století naznačuje spíše oprávněnost pochyb o „byrokratizaci“ raně středověkých států. Odpovědi na opodstatněné připomínky

a rozkročených přes mnoho desetiletí chyběly raně středověkým vládcům a jejich biskupům logistické předpoklady, a to zejména v zemích, kde se jenom pozvolna šířilo užití písma a spolu s tím i listin při správě knížectví. Do cesty se podobným plánům stavěly rovněž různé dynastické zvraty a další faktory. Jediným dokladem pro určité plánovité úsilí by tak bylo pouze Kosmovo tvrzení, že Boleslav II. byl zakladatelem dvaceti kostelů, kde jsme však již dříve ukázali, že jde o součást topiky ideálního panovníka jako podporovatele církve.

Pokud opustíme model plánu a vsadíme spíše na výše zmiňované koncepty centra a periferie, případně kultury, módy či habitu, uvidíme, že značný význam pozitivního vztahu knížete k sílící církvi spočíval zejména v tom, že byl vzorem velmožům, kteří se jeho zakladatelské úsilí snažili alespoň v omezené míře napodobovat nebo podporovat. Můžeme tak sledovat, jak velmožská založení přecházela pod knížecí ochranu (snad Sázava, Opatovice, Únětice), nebo jak naopak prestižní přemyslovská fundace „nasávala“ dary těch velmožů, kteří chtěli participovat na panovnickém díle – vyšehradská kapitula (Nemoj), Opatovice (Tezlin, Bolerad, Geco), Stará Boleslav a Praha (Zbudko) či Kladruby. Na vzájemnou provázanost světských elit a knížete i potřebu zajistit dar nejenom písmem, ale také prostřednictvím veřejného aktu ukazuje i to, že velmoži rovněž usilovali o schválení fundace ze strany knížete (Únětice, Sedlec, Teplá), zatímco v mnoha knížecích listinách nalezneme tvrzení, že darování bylo učiněno s vědomím a se souhlasem předáků.¹¹²

Asi nejzřetelnějším případem (ne)vědomé spolupráce, vycházející ze snahy podílet se na prestiži panovnického založení, představuje klášter Opatovice. Není jisté, nakolik lze přijímat všechny údaje falza 12. století, našeho jediného pramene k nejstarším dějinám kláštera.¹¹³ Víme, že založení předchůdce kláštera, celý, vycházelo z iniciativy místního velmože Mikulce, který ji však údajně neváhal podřídit prestižnímu klášteru na Břevnově.¹¹⁴ Později, když fundaci převzal král Vratislav, se cela proměnila v samostatný klášter, jehož správou král údajně pověřil svého kaplana Ondřeje.¹¹⁵ Do vínku kromě původního nadání získal klášter celou

---

o pozoruhodné informovanosti panovnických dvorů, vyřčené D. Bachrchem, by pak byla jistě domněnka o značném vlivu příjemců listiny při formulaci dispozice (k počátkům listiny v českých zemích Zdeněk FIALA, *K otázce funkce našich listin do konce 12. století*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 7, 1960, s. 5–34; Jindřich ŠEBÁNEK, *Das Verhältnis zur Urkunde als methodischer Faktor der diplomatischen Arbeit*, tamtéž C 6, 1959, s. 5–19).

112) CDB I, s. 43, č. 37; s. 47, č. 40; s. 85–87, č. 80; s. 98–99, č. 91; s. 111, č. 110.

113) CDB I, s. 368, č. 386; k dějinám kláštera Emanuela NOHEJLOVÁ-PRÁTOVÁ, *Příběhy kláštera Opatovického*, Praha 1925. Jan BISTRICKÝ, *Zakládací listiny kláštera Hradiska u Olomouce a počátky české panovnické listiny*, *Vlastivědný věstník moravský* 45, 1993, s. 131–136, který naposledy pojednal o listinách Vratislava II., upozornil na závislost listiny Vratislavovy pro Hradisko na listině Oty Olomouckého pro týž klášter. Naopak Vratislavova listina pro Hradisko měla sloužit za vzor údajně listině Břetislava I. pro kapitulou ve Staré Boleslavi. O listině pro opatovický klášter Bistrický bohužel nepíše. Rostislav Nový, *Diplomatické poznámky k donačním listinám českých klášterů a kapitul do konce 12. století*, *Studia mediaevalia Pragensia* 2, 1991, s. 136–137, sice přejímá názor starší literatury (zejména Václava HRUBÉHO, *Tři studie k české diplomatice*, red. Jindřich Šebánek, Brno 1936, s. 131–138), která vznik falza v současné podobě spojuje s dobou po roce 1163, nicméně připouští, že rozsah donace byl převzat bez větších zásahů.

114) CDB I, s. 368–369, č. 386.

115) Tamtéž, s. 369.

řadu vsí a platů v Čechách i na Moravě.¹¹⁶ Hradecký probošt Tezlin měl rovněž přispět poplužím v Plačicích, opat Bolerad přidal pozemky v Libčicích, kaplan Geco obdaroval panovnický klášter svou vsí Platěnicemi, zatímco urozený Všebor věnoval ves Lodín.¹¹⁷ Můžeme s úspěchem pochybovat o tom, zda se všechna obdarování uskutečnila zároveň – k opatrnosti nabádá např. formulace „já k tomu rovněž přidávám“, jež naznačuje, že Vratislav na klášter zřejmě pamatoval více než jednou, avšak prolínání světa dvora a lokálních elit sled tradičních záznamů dokládá.

Nejenom kláštery těžily z této snahy spojit vlastní založení s prestiží panovníka. Autentika biskupa Daniela pro kostel sv. Jakuba, jež mezi účastníky slavnostního aktu jmenuje krále Vladislava II. a jeho choť, může rovněž posloužit jako doklad úsilí zaštitit vlastní kostel „kmotrovstvím“ vládcy a jeho manželky.¹¹⁸

Centra pastýřské činnosti, nebo vlastnické kostely?

Nejméně toho víme o nejnižším patru duchovní správy, z něhož se později vyvinula farní a děkanátní správa. Zpráva Kanovníka vyšehradského o plebánovi v Běstvině a o kostele sv. Gotharda ve Slapech je jistě dokladem existence venkovských kostelů již v první půli 12. století.¹¹⁹ Stejně tak dějiny umění i archeologie postihují v této době fenomén venkovských kostelů napojených na venkovská sídla lokálních elit.¹²⁰ Není asi náhodou, že se o nutnosti pevněji vymezit farní síť zmiňuje i kardinál Guido roku 1143 při své legaci.¹²¹ Jeho příkaz zároveň ukazuje, že byla pocítována nutnost regulovat existující síť kostelů. Nicméně listina olomouckého biskupa Roberta z počátku 13. století stejně přesvědčivě dokládá, že toto úsilí nebylo ani s odstupem osmdesáti let završeno.¹²² Tuto nevyhraněnost nepřímo potvrzují potíže s definicí farnosti a nejasnosti s vymezením vzájemného vztahu jednotlivých kaplí, filiálních a farních kostelů ve starším středověku.¹²³

Spíše než nečetné zmínky o kostelech (pro české země je jich i s údaji falz něco přes 110), případně uměleckohistorickými metodami datované doklady staveb, kterých známe více než 150,¹²⁴ bychom měli vzít do úvahy, že počátky křesťan-

116) Tamtéž, s. 369–370.

117) Tamtéž, s. 370.

118) CDB I, s. 208–209, č. 229.

119) *Kanovník vyšehradský*, s. 225–226.

120) Srov. na s. 26–27.

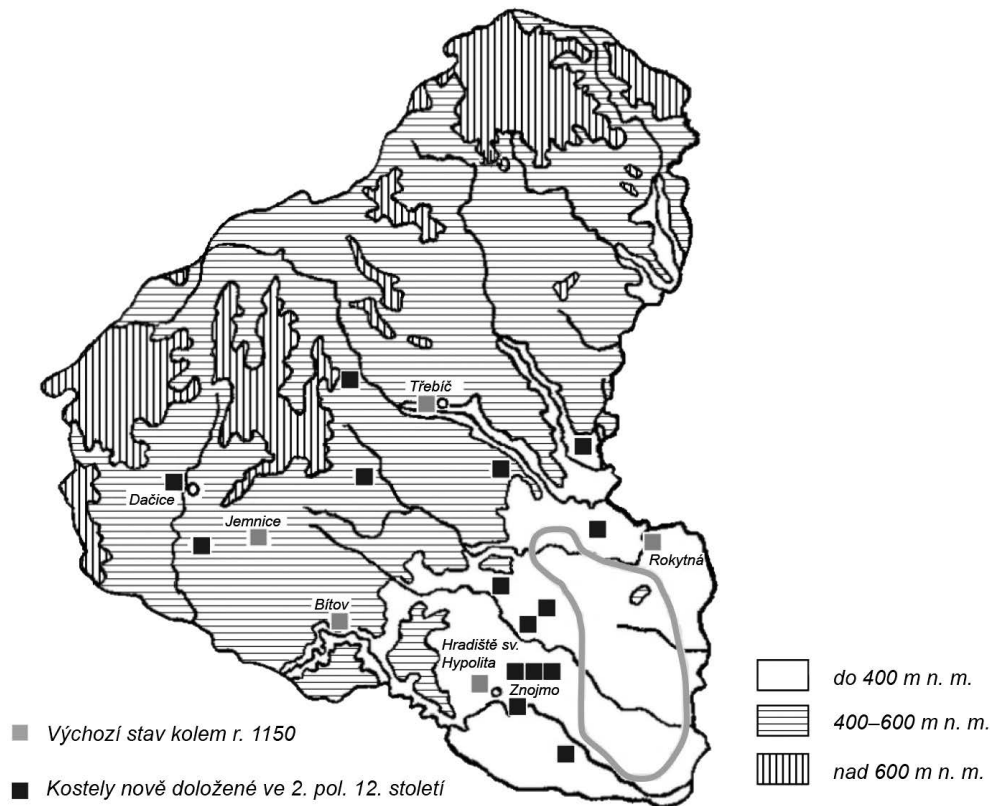
121) CDB I, s. 138, č. 135.

122) CDB II, s. 227, č. 236. Na to upozornil již V. NOVOTNÝ, *České dějiny* I/3, s. 367.

123) Petr SOMMER, *K postihnutelnosti termínů ecclesia a capella v archeologických pramenech*, *Archaeologia historica* 7, 1982, s. 453–468; Wilhelm JANSSEN, *Die Differenzierung der Pfarrorganisation in der spätmittelalterlichen Erzdiözese Köln. Bemerkungen zum Verhältnis von „capella dotata“, „capella curata“ und „ecclesia parochialis“*, *Rheinische Vierteljahresblätter* 55, 1991, s. 58–83.

124) Pro Čechy zejména Anežka MERHAUTOVÁ, *Raně středověká architektura v Čechách*, Praha 1971, po arcijáhenstvih Zdeněk BOHÁČ, *Osídlení raně středověkých Čech ve světle památek románské architektury*, *Folia Historica Bohemica* 1, 1979, s. 157–176. Práce Anežky Merhautové je sice již skoro půl století stará, nereflktuje všechny stavby a ne vždy přesvědčuje datováním, které je v případě jednoduchých staveb prostřednictvím zběžně provedené stylové analýzy problematické, avšak přesto dává hrubou představu o hustotě těchto památek. Pro Moravu bohužel podobná katalogová práce neexistuje, zčásti však lze vycházet z Bohumil SAMEK, *Umělecké památky Moravy a Slezska I–II*, Praha

ství v českých zemích klademe již do druhé poloviny 9. století. Víme rovněž, že od konce 10. století fungovalo v přemyslovském knížectví biskupství v Praze, jež od druhé poloviny následujícího století doplnilo natrvalo biskupství v Olomouci. Sotva lze předpokládat, že za těchto okolností by do roku 1100, tj. za více než dvě století existence domácí církve a zhruba 130 let po založení biskupství, nevzniklo alespoň v těch nejdůležitějších oblastech, na úrodném a nížinatém severozápadě Čech, v okolí Prahy a na jihu Moravy, přinejmenším několik desítek kostelů.¹²⁵ Ve prospěch této domněnky lze s úspěchem využít konfrontace údajů o církevních stavbách a institucích v písemných a hmotných pramenech, jež se mnohdy nepřekrývají. Rovněž nemáme ani přibližnou představu o počtu dřevěných kostelů, které

(1) Kostely na jihozápadní Moravě do roku 1200

Podle P. JOKEŠE, *Farní organizace*, s. 131.

1994–1999; Rudolf PROCHÁZKA, *Der südmährische Kirchenbau im 11.–13. Jahrhundert*, Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 21, 2005, s. 205–242.

125) Odhad Petra Jokeše pro jihozápadní oblasti Moravy (5 kostelů do roku 1150?) považují za příliš skeptický, viz Petr JOKEŠ, *Farní organizace na středověké západní Moravě*, Brno 2011.

lze archeologicky jen velmi obtížně prokázat¹²⁶ a o nichž se i písemné prameny zmiňují pouze velmi obecně.¹²⁷

Nemá tím však být řečeno, že v růstu církevní organizace na území dnešních českých zemí nelze vysledovat určitou dynamiku. Analyzujeme-li klášterní založení, jež máme poměrně dobře zmapována, zjišťujeme, že zatímco před vládou Vladislava II. (1140–1172) vzniklo od založení pražského biskupství roku 976 v Čechách a na Moravě pouhých 11 benediktinských klášterů, mezi lety 1140 až ca 1205 bylo fundováno 22 klášterů, komend a kanonií, z nich se jedenáct hlásilo k premonstrátskému řádu, pět k cisterciákům, tři k johanitům, dva k benediktinům a jeden k božehrobcům.¹²⁸ Dynamiku vystihuje nejenom množství fundací, ale také jejich původců – od druhé poloviny 12. století přibývá významnějších nepanovnických založení.

Obtížné je chronologicky postihnout proces zahušťování sítě venkovských kostelů. Asi nejvýmluvnějším příkladem je zpráva Kanovníka vyšehradského k roku 1137, jenž se během vypravování o zázračném uzdravení zmiňuje nejenom o bratru uzdravené, místním knězi, jenž měl svolávat poddané zvukem zvonu,¹²⁹ ale také o obvyklé praxi docházet k bohoslužbám, s níž světec počítá jako se svědectvím při svém obdarování.¹³⁰ Zbyhněvova donace rovněž dokládá, že některé z těchto kostelů zřejmě disponovaly právem křtu a pohřbu,¹³¹ byť není přesně vymezeno, v jakém okruhu. Není proto divu, že se počátky farní organizace obvykle spojují s první polovinou 12. století.¹³² Starší hypotézy se při vysvětlení fenoménu vzniku kostelní sítě opírají zejména o tzv. emporové kostely, tedy o stavby, které souvisely s počátky velmožských sídel na venkově a jež bychom mohli chápat jako prostředek

126) Srov. Petr SOMMER, *Raně středověká 'ecclesia lignea' a archeologie*, in: Z pravěku do středověku. Sborník k 70. narozeninám doc. PhDr. Vladimíra Nekudy, DrSc., red. Pavel Michna – Rostislav Nekuda – Josef Unger, Brno 1997, s. 276–278; Ivo ŠTEFAN – Ladislav VARADZIN, *Počátky farní organizace ve výpovědi archeologie v Čechách a na Moravě*, in: Církevní topografie a farní síť pražské církevní provincie v pozdním středověku, red. Jan Hrdina – Blanka Zilynská, Praha 2007, s. 45–47.

127) Srov. např. *Kanovník vyšehradský*, s. 221: *Tandem in altero anno V Kal. Novembris vespertina hora per totum mundum saevissima tempestas ventorum orta est, quae ita saeviens usque ad noctem in primo crepusculo noctis ecclesias tam lapideas quam ligneas, nec non aedificia, sepes, cumulos in horreis, ita ut nec manipulus super manipulum remaneret, destruxit, arbores per silvas funditus eradicavit.*

128) Z. FIALA, *Die Organisation der Kirche*, s. 142–143. Na základě rozborů K. Charvátové ovšem kládeme založení Svatého Pole u Třebechovic pod Orebem až do 13. století, srov. Kateřina CHARVÁTOVÁ, *Dějiny cisterciáckého řádu v Čechách 1142–1420. II. Kláštery založené ve 13. a 14. století*, Praha 2002.

129) *Kanovník vyšehradský*, s. 225: *Ipsa die festum erat beati Stephani prothomartyris et dies sabbati; cumque sola domi sederet nec aliquis alius cum ea, subito suavem sonum audivit quasi sonum campanae, et aliquantulum indignans: Heu, inquit, quantum frater meus comessationibus inhiauit, quia tam intempestive officium divinum peragit! Nam germanus suus parochianus ecclesiae ibidem constructae erat.*

130) Tamtéž, s. 226–227: *Cras populo conveniente ad missam in loco, tunc offer has inaures super altare in ecclesia tua, et narra magnalia dei, quae per nos gratia dei in te operata est, nec ulterius cum viro maneat. ... Cumque crastina dies illuxisset, et tota vicinia mysteria missarum auditura concurreret, praedicta mulier, ut sibi a sanctis iussum fuerat, inaures suas coram omnibus illic astantibus super altare posuit, atque cuncta ordine, quae in ea divinitus gesta fuerant, enarravit. Qui haec audientes, illamque sanam videntes, immensas deo et sanctis eius gratias egerunt.*

131) CDB I, s. 130, č. 124.

132) P. SOMMER, *Svatý Prokop*, s. 51.

reprezentace elit.¹³³ Výraznější výskyt těchto kostelů je totiž spojován s „kolonizačními“ procesy 12. a 13. století.

S odlišnou hypotézou vystoupili nedávno Ladislav Varadzin a Ivo Štefan, kteří upozornili na nápadnou proměnu pohřebních zvyklostí okolo přelomu 11. a 12. století, jež s sebou přinesla opouštění nekostelních pohřebišť na nejstarších sídelních územích. Indikátorem změny jim byly zejména dva faktory.¹³⁴ Jednak nejmladší mince nalézané na nekostelních pohřebištích vyrazil Břetislav II. (1092–1100), resp. na Moravě Svatopluk (1105–1107),¹³⁵ jednak na těchto pohřebištích nenarazíme na záušnice větších rozměrů, jejichž výskyt je spojován s 12. stoletím.¹³⁶ Oba badatelé upozornili na možnou spojitost této změny se snahami Břetislava II., jemuž Kosmas mj. přičítá k dobru intenzivní boj s přetrvávajícími pohanskými zvyklostmi na venkově, mezi něž patřilo i pohřbívání mimo posvěcenou půdu.¹³⁷ Určité pochybnosti však vzbuzuje již to, že sami v této souvislosti upozornili na další Kosmovu zprávu, která podobný zákaz spojila s Břetislavovým stejnojmenným dědem.¹³⁸

Ivo Štefan a Ladislav Varadzin nabízejí dvě možná řešení problému zformování farní organizace. Jednou z variant je „západní model“, který byl založen na brzkém vyjasnění odvodu církevních desátků na straně jedné a na stavbě venkovských kostelů na straně druhé. Další možnost nabízí „státně dirigistický“ model uherský, jehož existenci autoři opírají jak o nařízení v několika uherských zákonících 11. století, tak o analogické a obdobně datované změny v pohřebních zvyklostech. Z textu je přitom zřejmé, že oba badatelé pro situaci v českých zemích považují za pravděpodobnější model uherský.¹³⁹

Problémem je však charakter pramenů, na němž je tento uherský model založen. Jde totiž o zákoníky, tedy normativní texty, jež proklamují s různým záměrem přání jeho iniciátora. Skutečnost, že zbudování kostelů přikazuje vesničanům Štěpán I. (997–1038),¹⁴⁰ zatímco masivní změnu pohřebních zvyklostí maďarští

133) Naposledy např. Jan KLÁPŠTĚ, *The Czech Lands in Medieval Transformation*, Leiden – Boston 2012, s. 18–21.

134) I. ŠTEFAN – L. VARADZIN, *Počátky farní organizace*, s. 33–54.

135) Tamtéž, s. 37–38, obr. 3–4.

136) Tamtéž, s. 38–39, 40–41, tab. 1.

137) *Cosmas, Chronica*, kap. III. 1, s. 161: *exhibuit convivium, ubi pro novitate sui quantum valuit quedam ad utilitatem ecclesie decernens, que – dam ob commoditatem huius terre instituens, sicut olim ab ipso sue etatis tyrocinio omnem spem habuit in solo Dei patrocinio, ita modo principatus sui in exordio Christiane religionis zelo succensus nimio omnes magos, ariolos et sortilegos extrusit regni sui medio, similiter et lucos sive arbores, quas in multis locis colebat vulgus ignobile, extirpavit et igne cremavit. Item et supersticiosas instituciones, quas villani, adhuc semipagani, in pentecosten tertia sive quarta feria observabant, offerentes libamina super fontes mactabant victimas et demonibus immolabant, item sepulturas, que fiebant in silvis et in campis, atque scenas, quas ex gentili ritu faciebant in bivis et in triviis quasi ob animarum pausationem, item et iocos profanos, quos super mortuos suos inanes cientes manes ac induti faciem larvis bachando exercebant, has abominationes et alias sacrilegas adinventiones dux bonus, ne ultra fierent in populo Dei, exterminavit.*

138) Viz pozn. 86–87. Skepticky již P. JOKEŠ, *Farní organizace*, s. 126.

139) I. ŠTEFAN – L. VARADZIN, *Počátky farní organizace*.

140) *Sancti Stephani decretorum liber secundus*, in: *The Laws of the medieval Kingdom of Hungary I*, kap. 1, s. 10: *Decem villę ecclesiam edificent, quam duobusmansis totidemque mancipiis dotent, equo et iumento, sex bubus et duabus vaccis, XXX minutis bestiis. Vestimenta vero et coopertoria rex prevideat, presbiterum et libros episcopi.* Kromě toho Štěpán I. přikázal odvádět církvi desátek, viz *ibid.*, kap. 20,

archeologové spojují rovněž až s přelomem 11. a 12. století, nás nutí přistupovat ke královským nařízením s určitou rezervou. V opatrnosti nás utvrzuje i letmé nahlédnutí do uherského diplomatického materiálu pro období do konce první třetiny 12. století. Přestože by pohled do rejstříku mohl vzbuzovat určité naděje, bližší prozkoumání uherských listin přináší skromný výsledek. V celkem jedenácti listinách nacházíme dvanáct výskytů termínu *parrochia* a jeho odvozenin; v šesti písemnostech označuje biskupství, jedna listina je fikcí, další se zmiňuje o *comitech*. I tak by sice ještě zbývaly čtyři zprávy ve třech listinách, kdyby se však nejednalo ve třech případech o falza 13.–14. století. Zbývá tedy jediná listina *comita* Petra, již byl roku 1057 založen klášter v Szadu a jež také posloužila jako vzor pro listinu olomouckého knížete Oty a jeho choti Eufemie pro Hradisko.¹⁴¹ Přestože je tento dokument pravý, ani on se nedochoval v originále, ale v interpolovaném znění doloženém v konfirmaci z roku 1267. Zakládací listina se v pasážích, které byly interpolacemi zasaženy výrazněji, zmiňuje o tom, že si *comes* Petr na králi a arcibiskupovi vymínil, aby poddaní kláštera neplatili než desátek ve výši dvou kop a jedné slepice a dávali jej farnímu knězi za křest a pohřeb. Srovnáme-li tedy proklamace panovnických dekretů s konkrétními doklady, bude výsledek velmi rozpačitý. Tuto skutečnost umocní ostatně i srovnání dekret se staršími prameny ať už z oblasti církevního práva, nebo s karolínskými kapituláři, jimiž se uherští panovníci silně inspirovali.

Ve světle komparace uherských panovnických nařízení s příkazy karlovských panovníků, jak je známe z kapitulárií, se navíc jeví rozdíl mezi oběma modely jako umělý. Jednak i Karlovci (s alespoň konstruovaným souhlasem svých věrných) „přikazovali“, jak se má pohřbívat, jak mají být vybaveny kostely¹⁴² a kolik se jim má odvádět, a to zejména v čerstvě christianizovaných oblastech, např. v Sasku. Zároveň ani Arpádovci neopomněli uzákonit výběr církevních desátků, přitom ale i oni byli spolu s uherskými biskupy odkázáni na iniciativu lokálních velmožů a vicinátů při budování kostelní sítě, již mohli nanejvýš usměrňovat. Asi proto není náhodou,

s. 10: *De decimacione. Si cui deus decem dederit in anno, decimam deo det; et si quis decimam suam abscondit, novem solvat. Et si quis decimacionem episcopo separatam furatus fuerit, diiudicetur ut fur ac huius modi compositio tota pertineat ad episcopum.* Vzorem zde bylo podobné nařízení, jež bychom našli v již citovaném *Capitulatio de partibus Saxoniae*, kap. 17, s. 69. Štěpán rovněž nařídil světit neděli, viz *Sancti Stephani decretorum liber primus*, kap. 8, s. 2: *De observacione dominici diei. Si quis igitur presbiter vel comes, sive aliqua alia persona fidelis die dominica invenerit quemlibet laborantem, sive cum bubus, tollatur sibibus et civibus ad manducandum detur. Si autem cum equis, tollatur equus, quem dominus bove redimat, si velit, et idem bos manducetur, ut dictum est. Si quis aliis instrumentis, tollantur instrumenta et vestimenta, que sivelit, cum cute redimat.* Toto jeho nařízení potvrdil i král Ladislav, viz *Sancti Ladislai Regis Decretorum liber primus*, in: *Decreta Hungarorum regum*, ed. Levente ZÁVODSKY, Budapest 1904, kap. XI: *De negligencia ecclesiarum in dominicis et festi vis diebus. Si quis in dominicis diebus aut in maioribus festivitatibus ab ecclesiam non venerit parochianam, verberibus corripiatur. Si vero ville remote fuerint et ad ecclesiam suam parochianam villani venire non potuerint, unus tamen ex eis in vice omnium cum baculo ad ecclesiam veniat, et tres panes et candelam ad altare offerat.* 141) *Diplomata Hungariae antiquissima I*, ed. Georgius GYÖRFFY, Budapest 1992, s. 185, č. 58, cca 1057 (ante 1078): *ut hii populi decimas non darent preter duas capecias et unam gallinam, sed hoc sacerdoti parrochiano pro sepultura et baptismo, quam petitionem rex et archiepiscopus fieri concesserunt.* Srov. J. BISTRICKÝ, *Zakládací listiny kláštera Hradiska*.

142) *Capitulatio de partibus Saxoniae*, kap. 15, s. 69.

že první zmínka o farním kostele u nás zmiňuje jako stavebníka velmože Mladotu. Stejně tak se v uherském prostředí jediná solidní zpráva o místním knězi dá vyčíst z listiny velmože Petra. Navíc i z prostředí pražského biskupství prameny dosvědčují výběr desátků, alespoň těch biskupských,¹⁴³ jež měly být zdrojem financování při vzniku sítě venkovských kostelů ve francké říši.

Podobně tomu bylo snad i v tehdejší Polsku. Z prostředí krakovské diecéze známe listinu z let 1110–1117, jejímž prostřednictvím se svolením biskupa získal desátky ze sedmi celých vsí a z jednoho pole kostel v Pacanówě.¹⁴⁴ Tato zpráva dosti přesvědčivě dokazuje časně počátky venkovských kostelů v piastovských zemích. Piotr Plisiecki rovněž usuzuje, že pokud dokážeme ze 71 kostelů proboštvství ve Wiślici spojit 20 s dobou před rokem 1200, musí být značný díl z přibližně 900 farností 14.–15. století starší.¹⁴⁵ Paradoxně jen málokterý z těchto kostelů požíval desátků ze svého farního obvodu. Plisiecki tuto skutečnost vysvětluje s odkazem na údajnou starší praxi, kdy církev nedostávala své desátky přímo, ale prostřednictvím knížete a biskupů; u soukromých založení pak biskup nemusel pocítovat nutnost zbavovat se části svých příjmů, když nově fundovaný kostel byl beztoho zajištěn fundátorem (v případě oněch dvaceti kostelů jedenáctkrát velmož a čtyřikrát kníže). Naopak desátky si biskup vyhradil pro nově fundované a na sobě závislé kapituly, jež zakládal jako opory své moci na venkově. Přes jisté odchylky, pokud jde o způsob distribuce desátků, ukazuje také situace v Polsku rychle se zvyšující hustotu venkovských kostelů, které byly ve značném počtu zakládány místní nobilitou stejně jako knížetem a jež posléze utvořily základ farní organizace.¹⁴⁶

V každém případě se vkrádá otázka po příčinách a zejména pak po možných podmínkách, které by tak rychlou proměnu umožnily. Jak jsem již uvedl výše, lze sotva přistoupit na myšlenku jednotné a centrálně organizované změny, a to zejména pro praktické obtíže s jejím uskutečněním. Otázkou tedy zůstává, zda byl vzorek zkoumaných pohřebišť dostatečně reprezentativní a nakolik je výsledná situace výsledkem dlouhodobějších procesů, jejichž završení lze spojovat s přelomem 11. a 12. století. Nabízí se pak spíše výklad, že pozvolné a zřejmě velmi nenápadné budování kostelní sítě v průběhu 11. století umožnilo na jeho sklonku přeložit v poměrně krátké době pohřebišť ke kostelům.¹⁴⁷ I při výstavbě pouhých tří kostelů ročně bychom mohli mezi rokem 1000 a 1100 počítat se vznikem tří stovek kostelů; tento dohad nicméně nejsme schopni potvrdit. Jednou z mála zmínek o svěcení kostelů je Kosmova historka o podvodném biskupu Rotpertovi, jež během svého pobytu v Čechách údajně vysvětil mnoho kněží a kostelů, ale to je jen velmi obecná narážka, v níž má množství nekanonicky vysvěcených plnit funkci hyperboly.¹⁴⁸

143) Srov. s. 14–15.

144) Piotr PLISIECKI, *The Parochial Network and the Tithes System in the Medieval Diocese Cracow*, in: *Pfarreien im Mittelalter: Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*, red. Nathalie Kruppa, Göttingen 2008, s. 223–234, zde s. 226.

145) Tamtéž, s. 229–230.

146) Tamtéž, s. 232–233.

147) Tak i I. ŠTEFAN – L. VARADZIN, *Počátky farní organizace*.

148) *Cosmas, Chronica*, kap. II. 51, s. 158.

Pokud jde o další výbavu těchto kostelů, již Heinrich Felix Schmid (a nověji Josef Žemlička) upozornil na tři možné zdroje: dary půdy, osob a podílů na příjmech.¹⁴⁹ Za významnější Schmid považoval poslední dvě možnosti a založil na tom i svou tezi o provázanosti „státní“ a „církvní“ správy přemyslovského knížectví, kterou převzalo takřka veškeré pozdější bádání.¹⁵⁰ Zároveň však upozornil, že již od konce 12. století lze vysledovat i jistý podíl samotných farností na financování jejich kněze.¹⁵¹ Dosti obdobné poměry vládly v Polsku 11. a 12. století, tvrdil Schmid na základě buly Inocence II. z roku 1133 pro hnězdenské arcibiskupství.¹⁵² V této listině se totiž jmenují „plné desátky“ z hradů v obilí, medu, železe a kožešinách, prasatech i z cel spolu s výnosy z trhů a soudů a jmenují se hrady a vsi i s jejich obyvateli.

Tím se však uvedené donace dosti podstatně liší od těch, které známe např. již z raného anglosaského prostředí, z Kentu a dalších království 7.–8. století.¹⁵³ Českým poměrům se blíží pravidelnými odkazy na souhlas předáků, biskupskými klatbami či povinnostmi vypomáhat při opravách cest či hradů. V těchto listinách totiž není prvotní důraz kladen na podíly z příjmů, avšak na kusy půdy, *aratra*, k níž jsou darováni, *manentes*, jen nutným, přitom však zcela anonymním příslušenstvím.¹⁵⁴ První osvobození od daně, označované zde jako *tributum publicum*, zmiňuje až listina krále Withreda z 8. dubna 699.¹⁵⁵ Nejstarší zmínku o „královské vsi/dvorci“ (?) – listina užívá termínu *uilla regalis* – obsahuje teprve listina Æthelberta II. z roku 762.¹⁵⁶ Z této doby pochází rovněž první osvobození od cla, jehož se dostalo klášteru sv. Petra v Thanetu,¹⁵⁷ nebo povolení pastvy pro dvanáct

149) H. F. SCHMID, *Die rechtlichen Grundlagen I* (15, 1926), s. 1–161; nověji Josef ŽEMLIČKA, *Güterausstattung der ältesten Benediktinerklöster in Böhmen*, in: Der hl. Prokop, Böhmen und Mitteleuropa, red. Petr Sommer, Prag 2005, s. 298–300.

150) H. F. SCHMID, *Die rechtlichen Grundlagen I* (15, 1926), s. 40–55, 99–107; k Polsku tamtéž II (17, 1928), s. 264–358.

151) Tamtéž I, s. 79–80.

152) *Codex diplomaticus majoris Poloniae I*, ed. Ignacy ZAKRZEWSKI, Poznań 1840, s. 11, č. 7: *De Gnezen, de Ostrov, ... plenaria decimationes annone, melis et ferri, tabernarum, placitorum, pellicularum mardurinarum et vulpinarum, porcorum, thelonei tam in ipsa civitate, quam per omnes transitus civitati vel castellis nominatis adiacentes. Item provincia Znein cum decimis, cum foro, cum lacubus et cum omni iurisdictione seculari his contenta villis: Grochovisca um his possessoribus: Durevicz...* Podobnou strukturu má i nadání pro vratislavské biskupství, viz *Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae I. 971–1204*, ed. Karol MALECYŃSKI, Wrocław 1956, s. 85–102, č. 35. K tomu naposledy Josef DOBOSZ, *Monarcha i możni wobec kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań 2002, s. 91–95.

153) Analogie z anglosaského prostředí volím pro tamní slabost římského dědictví a potřebu zemi nově christianizovat, již se toto prostředí blíží středovýchodní Evropě 9.–11. století.

154) Viz http://www.aschart.kcl.ac.uk/idc/idx_sawyerNo.html [16. 6. 2013]. Srov. John BLAIR, *The Church in Anglo-Saxon Society*, Oxford – New York 2005.

155) <http://www.aschart.kcl.ac.uk/charters/s0022.html> [16. 6. 2013].

156) <http://www.aschart.kcl.ac.uk/charters/s0025.html> [16. 6. 2013].

157) <http://www.aschart.kcl.ac.uk/charters/s0029.html> [16. 6. 2013]: *statuens donare decreueram, id est duarum nauium transuentionis census qui etiam iuris nostri erat in loco cuius uocabulum est ad Serrae, iuxta petitionem uenerabilis abbatisse Sigeburge eiusque sacre conuersationis familie in monasterio sancti Petri, quod situm est in insula Tenet, sicut a regibus Merciorum Æthilbaldo uidelicet clementissimo et rege Offan longe ante concessum est tributum in loco cuius uocabulum est Lundenwic. Alterius uero, quod nuper edificatum est in monasterio eiusdem religiose Dei famule, omne tributum atque uectigal concedimus quod etiam a theloneariis nostris iuste impetitur publicis in locis que appellantur Fordwic et Seorre. Hinc igitur precipio et precor in nomine omnipotentis Dei patriciis,*

stád prasat.¹⁵⁸ Podobný obrázek nabízejí i další anglosaské listiny ze 7. a 8. století z Mercie, Northumbrie, Wessexu a dalších království,¹⁵⁹ kde se však již na sklonku 7. století setkáme v listině mercijského krále Wulfhera s konfirmací a s následným potvrzením svobodného statutu těchto darů, s jejich osvobozením od „jha zemské služebnosti“.¹⁶⁰

Stejně jako není snadné postihnout hustotu kostelní sítě, není rovněž jednoduché popsat vztah mezi církevními institucemi a jejich zakladateli. Je zřejmé, že o co největší kontrolu nad venkovskými kostely usilovali jak biskupové (u nás jsou tyto snahy dobře rozeznatelné až počátkem 13. století v souvislosti se sporem biskupa Ondřeje I. s králem),¹⁶¹ tak rodiny zakladatelů-patronů kostela. I pokud akcentujeme význam rodiny zakladatele, není případné ani pro raný středověk příliš zdůrazňovat pouze jeden z důvodů vedoucích k založení kostela, neboť se při fundování kostelů vždy jednalo o výsledek strategie konkrétních lidí s různými motivy hmotnými, duchovními či rodinnými, které si nemusely nutně odporovat.¹⁶² Kostel a jeho prebenda jako nositelé nadání samozřejmě lákaly k tomu, aby rodinám zakladatelů posloužily nejenom jako „klíč k nebeské bráně“ a strážce rodinné paměti,¹⁶³ ale také jako případný zdroj zajištění mladších synů či jako pokladnice, do níž je možno sáhnout k pokrytí okamžité potřeby. Nikdy ale nebyly pouhým zdrojem příjmů a snahy patronů využívat kostelního nadání bezpochyby narážely na odpor uživatele nadání, kněze, stejně jako biskupa. Pojem tzv. vlastnických kostelů (*Eigenkirche*), jak jej definoval Ulrich Stutz,¹⁶⁴ proto již rovněž

---

*ducibus, comitibus, theloneariis, actionariis, publicis dignitatibus, ut hec nostra concessio in Dei donatione eternaliter sit confirmata, ita ut nec mihi nec alicui successorum meorum regum siue principum seu cuiuslibet conditionis dignitatibus nefario temeritatis ausu de supradicta donatione nostra aliquid fraudare uel minuere liceat. Z doby o mnoho dřívější – z let 716/717 nebo 733 – známe podobné darování z Mercie, viz např. <http://www.aschart.kcl.ac.uk/charters/s0086.html> [16. 6. 2013]: *pro anime mee salute Mildrithe religiose abbatisse eiusque uenerabili familie que una cum ea conuersatur in insula Tanet totam exactionem nauis earum mihi et antecessoribus meis iure publico in Londoniensi portu prius competentem, quemadmodum mansuetudinem nostram rogarent.**

158) <http://www.aschart.kcl.ac.uk/charters/s0030.html> [16. 6. 2013]: *XII greguum porcorum ad serbandum in publicis locis id est ut incolis nominandi dicunt . Holanspic . alius Paetlanhrygc . tercius Lindhrygc . Hoc autem numerus . xii . gregum in istis tribus partibus singulariter in unoquoque teneatur.*

159) Rozsahem se vymyká donace mercijského krále Wulfhera z roku 664, viz <http://www.aschart.kcl.ac.uk/charters/s0068.html> [16. 6. 2013]. V mercijských listinách se užívá termínu *cassati*, ve wessexských se setkáme také s *mansi* a s *tributarii*.

160) <http://www.aschart.kcl.ac.uk/charters/s0069.html> [16. 6. 2013]: *ut omnes supranominatæ terræ æternaliter sint liberæ ab omni iugo terrenæ seruitutis...* Podobně i v listině Cenwalha, krále Wessexu, z roku 671, viz <http://www.aschart.kcl.ac.uk/charters/s0228.html> [16. 6. 2013]: *omnium fiscalium ac secularium rerum siue operum siue tributuum et cunctorum negotiorum seu in magnis seu in modicis per omne modum uniuersaliter sit libera...*

161) Viz Josef ŽEMLIČKA, *Spor Přemysla Otakara I. s pražským biskupem Ondřejem*, Československý časopis historický 29, 1981, s. 704–730. Kritické vyrovnání s těmito představami připravuje Robert Antonín v rámci projektu o významu IV. lateránského koncilu, jemuž děkuji za upozornění.

162) Souhrnně naposledy Susan WOOD, *The Proprietary Church in the Medieval West*, Oxford 2006.

163) Matthew INNES, *State and Society in the Early Middle Ages*, Cambridge 2005.

164) Ulrich STUTZ, *Die Eigenkirche als Element des mittelalterlich-germanischen Kirchenrechts*, Darmstadt 1964. K jeho závěrům kriticky Steffen PATZOLD, *Den Raum der Diözese modellieren? Zum Eigenkirchen-Konzept und zu den Grenzen der potestas episcopalis im Karolingerreich*, in: Les élites et leurs espaces: mobilité, rayonnement, domination, red. P. Depreux – F. Bougard – R. Le Jan, Turnhout 2007, s. 225–245.

nedostačuje k tomu, aby náležitě popsal dynamiku vztahu mezi zakladateli, jejich nadáním a vyšší církevní správou, jež měla moc světit kněží i kostely. Vhodnější se zde jeví myšlenka tzv. zakladatelských práv, např. opravy, kterou nadnesl kdysi Václav Vaněček a jež diferencovaněji postihuje jednotlivá práva a oprávnění zakladatele a jeho rodiny.¹⁶⁵

Kromě patronů a biskupů o kostelní příjmy jistě soupeřili i kněží, kteří byli s to dlouho hájit právo oženit se a mít syny, jimž pak bylo potřeba nalézt vhodné zajištění. Vzdělání, jehož se jejich synům dostávalo asi snáze než komukoli jinému, jim poskytovalo dostatečný kulturní kapitál k tomu, aby se sami ucházeli o slušné prebendy. Vstříc jim vycházelo i církevní právo, jež se snažilo klást na držitele různých prebend alespoň minimální požadavky ohledně vzdělání. Jak ve franckém, tak v anglosaském, italském nebo domácím prostředí je poměrně snadné nalézt v různých dobách doklady existence „kněžských dynastií“, kterým se dařilo obsazovat významné církevní úřady v zemi; pro české prostředí shromáždil indicie Zdeněk Fiala.¹⁶⁶

Přímé doklady pastýřské činnosti z českého prostředí takřka chybí, je tedy možné usuzovat pouze na základě analogií z prostředí karolínské církve. I zde původně převažovala představa o hluboké propasti zejíci mezi vzdělaným reformním episkopátem a pologramotnými venkovskými kněžími, pouhými služebníky svých pánů. Tyto představy se však zakládaly obvykle na anekdotických lamentacích, a nikoli na systematickém rozboru pramenných dokladů. Podíváme-li se na množství biskupských kapitulářů a jejich rukopisů,¹⁶⁷ je zřejmá snaha vystavit venkovský klérus pravidelné kontrole. Zatímco kapituláře odrážejí pouhý nárok, podařilo se v poslední době badatelům odhalit několik desítek rukopisů smíšeného obsahu, jež byly identifikovány jako příručky sestavené pro potřeby lokálního kléru.¹⁶⁸ Spojuje je většinou hrubá a ne příliš vypsaná latina; obsah se vždy dosti liší, nicméně jde primárně o základní texty vhodné k pastorační činnosti ať již z oblasti teologie, liturgie nebo kanonického práva. Tomu vcelku odpovídají i inventáře a testamenty, jež v několika málo dochovaných kusech dokumentují složení knihoven místního kléru.¹⁶⁹ Z textů Hinkmara z Remeše se rovněž dozvídáme o jeho snaze nejenom

165) Václav VANĚČEK, *Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě* 1–3, Praha 1933–1939 (= Práce ze semináře českého práva na KU v Praze 18, 22, 24); pro Moravu nověji Tomáš BOROVSKÝ, *Kláštéry, panovník a zakladatelé na středověké Moravě*, Brno 2005.

166) Doklady přináší např. S. WOOD, *The Proprietary Church*. Pro české prostředí Zdeněk FIALA, *Jindřich Zdík a Kosmas. O původu Jindřicha Zdíka*, Zápisky katedry československých dějin a archivního studia 7, 1963, s. 7–19.

167) Souborně *Capitularia episcoporum* I–IV, ed. Peter BROMMER, MGH Capitularia, Hannover 1985–2004.

168) Souhrnně nejnověji např. Steffen PATZOLD, *Correctio an der Basis: Landpfarrer und ihr Wissen im 9. Jahrhundert*, in: Karolingische Klöster. Wissenstransfer und kulturelle Innovation, red. Julia Becker – Tino Licht – Stefan Weinfurter, Berlin – München – Boston 2015, s. 227–254; Charles WEST, *Hincmar's Parish Priests*, in: Hincmar of Rheims, Life and Work, red. R. Stone – Ch. West, Manchester 2015, s. 228–246. Pro pozdější vývoj srov. John ELDEVIK, *Episcopal Power and Ecclesiastical Reform in the German Empire. Tithes, Lordship, and Community, 950–1150*, Cambridge 2012.

169) Carl HAMMER, *Country Churches, Clerical Inventories and the Carolingian Renaissance in Bavaria*, Church History 49, 1980, s. 5–17. Podobné požadavky klade na farní klérus také Regino, *De synodalibus causis* I, ed. Friedrich G. H. WASSERSCHLEBEN, Leipzig 1840, Inquisitio 10, s. 20: *Si missalem plenarium*,

integrovat kněží do místních komunit i za cenu velmi širokého výkladu církevního práva, ale zároveň jim zajistit pozici jejich vůdců, jež by jim zjednodušila pastorační činnost.¹⁷⁰ Zároveň však usiloval o jejich vyčlenění prostřednictvím ctnostného života a vzdělání.¹⁷¹

Závěr

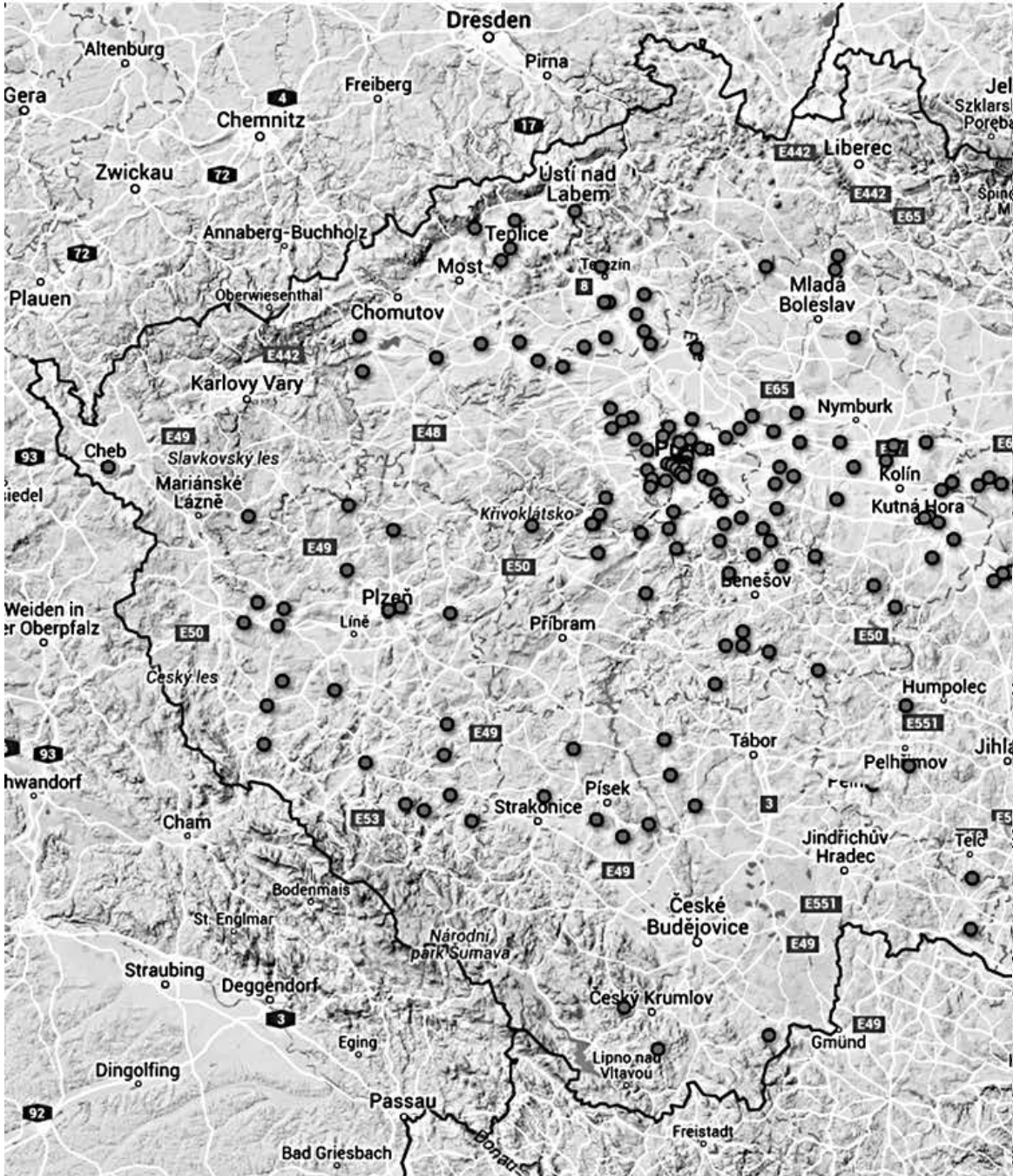
Počátky křesťanství souvisejí s šířením kulturního a mocenského vlivu francké říše, rozvoj církevní organizace byl ale záhy podpořen domácími elitami. Kněze a velmoži neváhali podporovat výstavbu nových klášterů a kostelů, rozměry tohoto procesu nicméně nejsme schopni vysledovat. Důležitým mezníkem bylo založení biskupství v Praze roku 976 a následné obnovení biskupství na Moravě (trvale snad od roku 1063), jež poskytlo církvi v přemyslovských zemích pevnější organizační rámec. Ten se opíral o rostoucí síť hradeckých, ale zřejmě i „venkovských“ kostelů, jejichž úloha zřejmě nebyla ještě pevně vyprofilována. Významnější postavení měly bezpochyby ty, v jejichž čele stáli arcikněží. Bohužel o nich slyšíme jenom na jednom místě Kosmovy kroniky, jež jim přisuzuje roli spolupracovníků hradeckých správců. Jasnější je představa o počátcích arcijáhensství, jež datujeme zhruba do poloviny 12. století. Do let 1100–1150 ostatně můžeme zařadit i první zmínky o „farních kostelích“, ovšem s tou výhradou, že zatímco křestní a pohřební funkce těchto kostelů stojí mimo pochybnost, rozsah jejich obvodů nemusel být jasněji vymezen a nelze vyloučit vzájemnou hierarchii mezi různými kostely se stejnými funkcemi. Dynamika budování klášterů (11 za 160 let, poté 22 za 65 let) však zřejmě kopíruje i dynamiku budování sítě venkovských kostelů (a také literalizaci tehdejší společnosti). Jejich vznik není vhodné spojovat pouze s nařízenými knížeti či biskupa, která mohla sehrát nanejvýš úlohu motivačního prvku, jako spíše s elitami, jež se snažily napodobovat knížeti a podporou jeho úsilí se k němu připojit. Byť se obvykle na nejnižší patro církevní organizace díváme optikou ekonomických ztrát a zisků, neměli bychom pomíjet, že již v raném středověku byl patrný silný tlak na určitou nezávislost kněží a na jejich schopnost plnit řádně úkoly pastýřů.

---

lectionarium et antiphonarum habeat? Nam sine his missa perfecte non celebratur. Novější výběrovou edici Wilfrieda Hartmanna jsem neměl k dispozici.

170) Ch. WEST, *Hincmar's Parish Priests*.

171) Tamtéž.

(2) Kostelní stavby do roku 1200

SUMMARY

The Problems of Forming an Ecclesiastical Administration in the Czech Lands in the Early Middle Ages

The beginnings of Christianity in the Czech lands are associated with the spread of the Frankish Empire's cultural and power influence, but soon also domestic elites contributed to the development of the ecclesiastical organization. The dukes and magnates did not hesitate to support the construction of new cloisters and churches, but it is not possible to observe the dimensions of this process. An important milestone was the establishment of a bishopric in Prague in 976 and the subsequent restoration of the bishopric in Moravia (perhaps permanently from 1063), which gave the church in the Přemyslid lands a more solid organizational framework, which depended not only on the growing network of castles but apparently also on "rural" churches, the role of which has not yet been firmly profiled. Those that had an archpriest at their head undoubtedly had a more significant position. Unfortunately, they are mentioned only once in Cosmas's Chronicle, which attributed to them the role of co-workers of the castle administrators.

The picture of the beginnings of archdeacons is more clear, which we date roughly to the middle of the twelfth century. "Parish churches" are first mentioned in 1100–1150, but while the baptismal and burial features of these churches are beyond doubt, the extent of the parishes' boundaries didn't have to be clearly defined and it is impossible to rule out a reciprocal hierarchy among different churches with the same functions.

The dynamics of building cloisters (until 1140, eleven in 160 years, and then twenty-two in 65 years), however, clearly copies also the dynamic of building the network of rural churches (as well as society's increasing literacy at that time). It is not appropriate to connect their emergence only with the regulations of the duke or bishop, who could have at the most played the role of a motivating element, but rather with the local elites, who tried to imitate the duke and support his efforts to claim allegiance to him. Although we usually look at the lowest level of the church organization through the lens of economic losses and gains, we should not overlook the fact that already in the Early Middle Ages strong pressure was evident on a certain independence of the priests and their ability to perform the tasks of shepherds properly.